

„Nini!”
Tanulmányok a velünk élő
Kulcsár Péter tiszteletére

Szerkesztette:
Kasza Péter – Nagy Gábor

**ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR**

Miskolci Egyetemi Kiadó
2026

© 2026 Szerzők
© 2026 Miskolci Egyetemi Kiadó
© 2026 Országos Széchényi Könyvtár

ISBN 978-615-6835-25-3

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó.....	7
<i>Erdélyi Anita</i>	
Anonymi Fragmentum Historicum de rebus gestis Imperatori Friderici III.	9
<i>Szebelédi Zsolt – Zsoldos Endre</i>	
Az 1530-ban meg (nem) jelent üstökösről.....	24
<i>Szilágyi Emőke Rita</i>	
Oláh Miklós Hungáriája.....	38
<i>Nagy Gábor</i>	
„De rebus Danicis accipe ea, quae intelligere potui” –	
Oláh Miklós leveleinek dániai vonatkozású szöveghelyeiről.....	57
<i>Petrovity Ádám</i>	
A kézirat nyomában – Tranquillus Andronicus és Verancsics Antal	
1538-as levélváltása.....	102
<i>Gyulai Éva</i>	
Verancsics Antal Sárváron és környékén végzett epigráfiai gyűjtése –	
A berlini Verancsics-kódex Sárvárhoz kötődő autográf jegyzetei	115
<i>Kasza Péter</i>	
Történetírás korszakváltások idején.....	138
<i>Bakos Dzszenifer Emília</i>	
A Joó-szövegek és az Anno 1605.....	159
<i>Bene Sándor</i>	
Felhőjárás Kulcsár Péterrel.....	179
<i>Monok István</i>	
Idősb Bethlen István, Pallas kései ivadéka?	193
<i>Tóth Gergely</i>	
A humanista történetírás alkonya Magyarországon	207
<i>Viskolcz Noémi</i>	
Johannes Serpilius és felesége, Dorothea Sophia Balduin naptárbejegyzései –	
Adatok Sopron és a Serpilius család történetéhez (1666–1686).....	241
„Szerintem zseniális volt” – Beszélgetés Kulcsár Péterről.....	273
Személynévmutató.....	293

A HUMANISTA TÖRTÉNETÍRÁS ALKONYA MAGYARORSZÁGON¹

TÓTH GERGELY

Előhang: hogyan fejeződik be egy korszak a történetírásban?

„...Petrus Ranzanus és Antonio Bonfini, ezek az idegen emberek, akik annyi öreg-asszonyos mesével és külföldi eseménnyel homályosították el a valódi történelmünket...”² – jól ismert Baranyai Decsi János dohogása, aki meglepően korán – 1593-ban – kelt ki a két itáliai historikus ellen, hogy aztán hosszú sorban kövessék majd a többiek.³ Csábító lenne ebbe belelátni a magyarországi humanista történetírás „gyászbeszédét”, ám tévednénk, ha így tennénk: hiszen Baranyai Decsi még nagyon is a humanista paradigmán belül alkotta meg műveit. Jól tesszük azonban, ha felfigyelünk ezekre a szavakra. Mert ha nem is valami demonstratív szakítást látunk itt magával a stíluseszeménnyel, mégis olyan jelenséggel állunk szemben, amely már a korábban követett mintákból és formákból való kifelé mozgást jelez, elsősorban azaz, hogy reflektál a korábbi szerzőkre, s más igényeket támaszt a történetírással szemben, mint az elődök.

Amikor tehát a honi humanista történetírás fokozatos térvészteséről beszélünk, akkor nem csupán az eszköztár, a stílus és a formai jegyek változására kell figyelniünk az egyes szerzőknél.⁴ Az is nagyon fontos emellett, hogy miként reflektálnak azokra az új módszertani vitákra – összefoglalóan: az *ars historica*-vitára –, amelyek ekkor már egyre élénkebben zajlanak Európa nyugati felén, s hogyan próbálják adaptálni, alkalmazni a diskurzusban részt vevő szerzők állításait. Azt tapasztalom ugyanis, hogy ezek az új módszerek is egyre inkább elidegenítették a szerzőket a korábbi mintáktól, kritikusabbá tették őket a honi történetírói hagyomány iránt. Új teoretikusok tűntek fel emellett a korszakban, akik mást gondoltak történelemről, történetírásról, a história hasznáról, vagy éppen az államról, uralkodóról és hatalmi jogkörökről – ezek hatása szintén érvényesült a honi elbeszélő művekben. Emellett módosult a követendő antik kánon is: más auktorok lettek a mintaadók, s ezzel együtt változott a prózastílus is.

Tanulmányomban tehát a 16–17. század fordulójának magyarországi történetírását veszem szemügyre, eljutva egészen az 1630-as évekig, s azt vizsgálom, hogyan tűnnek fel a fenti új jelenségek az egyes szerzőknél. Ismételten jelzem: nincs szó

¹ Ovidiusszal szólva mondhatom, hogy miként ő Vergiliust, úgy én is *Kulcsárum vidi tantum*, valamikor a 2000-es években, egy könyvbemutatón, az Egyetemi Könyvtárban. Fontosabb azonban ennél, hogy Kulcsár Péter könyveit, tanulmányait, szövegkiadásait szinte minden nap forgatom. Ezért hálás szívvel ajánlom emlékének ezt az írást.

² „...Petrus Ranzanus, et Antonius Bonfinius, homines peregrini, qui tot anilibus fabulis ac rebus exoticis obscurarunt veritatem historiae nostrae...” BARANYAI DECSI 1866. lx. (A jelzett részlet Baranyai Decsi 1593-ban megjelent, *Syntagma Institutionum...* című jogtudományi munkájából való; mi magunk a Toldy Ferenc-féle összkiadásból idéztük.)

³ BARTONIEK 1975, 261. A későbbi Bonfini-kritikára ld. TÓTH 2013, 603–605.

⁴ A humanista stílusjegyeket kiválóan összefoglalta Kulcsár Péter. Ld. KULCSÁR 2008c.

radikális, proklamáció-szerű szakításról a korábbi stíluseszménnyel, inkább fontos hangsúly-eltolódásokat lehet érzékelni. Az egyes szerzőknél már nem a humanistákra jellemző retorikus megformáltság lesz a legfontosabb – habár nem tűnik el teljesen –, hanem gyakran más kerül a fókuszba, mást tesznek meg a művük fő mozgatójának. Éppen az elmozdult fókuszok jelzik a korábbi korszak végét a honi történetírásban – és egy új, átmeneti periódus kezdetét.

Ars historica, antikvarianizmus és tacitizmus: történetírás Erdélyben a századfordulón

A 16. század végén az erdélyi fejedelmi udvar környezetében tűnt fel több tehetséges szerző, akik bár stílusukban, műveik kidolgozottságában még humanista alkotóknak tekinthetők, életművük mégis felmutat olyan vonásokat, amelyek arra mutatnak, hogy már másféle is elkezdtek tájékozódni. Az egyik ilyen írástudó Baranyai Decsi János (Decius Baronius, 1560 u.–1601), aki a török uralom alatti országrészben született, de wittenbergi egyetemi tanulmányai után, 1592-ben végleg Erdélyben telepedett meg s elvállalta a marosvásárhelyi református iskola tanári állását, miután az oszmánok elpusztították a családi birtokot. Baranyai Decsi sok tudományágban kipróbálta magát, és igen ígéretesen; de történetírói érdeklődése szinte minden művében kitapintható.⁵

Munkái közül elsőként a birodalmi és magyar jog összevetésével és összehangolásával foglalkozó munkáját (*Syntagma Institutionum...*, 1593) emeljük ki, amelynek bevezetését fentebb is idéztük. A kutatás már régóta számontartja azt a részt, ahol Baranyai Decsi kritikus hangvételben áttekinti az addigi magyar történetírást, és egy új magyar történet megírását vázolja fel minden szóba jöhető forrás alapján, amelyre maga vállalkozna. Kritériumai: *vere, breviter ac pure ... redigatur*, vagyis ennek az új munkának „valódinak”, „rövidnek” és „tisztának”, azaz meséktől, felesleges toldalékoktól, hamis állításoktól mentesnek kell lennie.⁶ Nem vitás, hogy a történetírói módszertanáról, eszközeiről, céljairól szóló *ars historica*-diskurzus körébe sorolható ez a részlet; ahogy az is világos, hogy e szavak mögött is Bonfini elmarasztalása húzódik meg. Hogy azonban mennyire követte szerzőnk a korabeli vitákat, azt nem könnyű e rövid kitérőből kihámozni: mindenesetre Bene Sándor szerint Jean Bodin munkái is hatással voltak rá e téren,⁷ Gömöri György pedig feltételezi Denis Godfroy (Dionysius Gothofredus) hugenotta történész és jogász befolyását is.⁸ Persze nem Baranyai Decsi az első magyar földön, aki efféle kérdéseket boncolgat,⁹ de a

⁵ Életére és munkásságára újabban ld. SZABÓ 2017, 92–95.

⁶ A részletet ld. BARANYAI DECSI 1866, LXI.

⁷ Ld. BENE 2005, 84–85.; BENE 2008, 493.

⁸ GÖMÖRI 2000, 316.

⁹ A korábbi szerzőkre ld. BENE 2008, 489–493. Brutus már Baranyai Decsi előtt kritikával illeti Bonfini (uo. 491.); ebben is van tehát előzménye szerzőnknek.

humanista nagyságok éles bírálata, a források és a hitelesség hangsúlyozása már szerintem új szellemiséget, új célokat és elveket tükröz.¹⁰

Baranyai Decsi történeti műve, a címében Bonfini utánzó *Rerum Ungaricarum decades*¹¹ csupán kezdemény: bár egész magyar históriát szeretett volna írni, csak a tizedik decasra és a tizenegyedik decas első két könyvére futotta, amelyek a tizenöt éves háború előzményeit és első éveit (1592–1598) tartalmazták, azaz saját korát. Talán azért kezdte ezzel, hogy reménybeli mecénását, azaz magát Báthory Zsigmondot megnyerje műve támogatásának. Hódoló ajánlása is fennmaradt, amelyet valószínűleg 1596-ban írt; ám a fejedelem nem volt kegyes hozzá.¹² Maga a mű szépen és elegánsan megírt munka, a leginkább talán liviusi modorban, olykor sallustiusi mellékszöveggel – ami nem meglepő, tekintve *Jugurtha*- és *Catilina*-fordításait.¹³ Munkájának főszereplője természetesen az ifjú fejedelem, Báthory Zsigmond, akinek véres politikai irányváltását, törökellenes küzdelmeit a szerző megértőleg, sőt helyeslőleg beszéli el. Ám éppen a fejedelem, a *princeps* ábrázolása érdemes a figyelmünkre. Szerzőnk ugyanis többször érzékeltetni, milyen kitűnően tud Báthory Zsigmond (valóságos Tiberiusként) színlelni és elleplezni, s milyen kiválóan csalta törbe a vele ellenséges urakat.¹⁴ Nem nehéz itt észrevenni a korabeli nézetek hatását: egyes kortárs államtudományi írók a tacitizmus jegyében (és Machiavelli nyomán) már megengedhetőnek tartották az efféle uralkodói magatartást, így Lipsius is, ha az állam érdeke úgy kívánta.¹⁵ Még ha nem is beszélhetünk következetes Lipsius-re-

¹⁰ A források hitelessége, a Baranyai Decsi által is emlegetett felesleges „mesék” (*fabulae*), s általában a humanista történetírás eszköztára mind fontos témák voltak az *ars historica*-vitákban. Ld. ezekre legbővebben GRAFTON 2007; ugyanerről külföldi és magyar vonatkozásokkal: KULCSÁR 2008a.

¹¹ 19. századi kiadása: BARANYAI DECSI 1866.

¹² Ld. erre HOLLER 2001, 292–294.

¹³ Ld. pl. a törökök jellemzését: „videretque omnia apud gentes illas venalia esse...” Ld. BARANYAI DECSI 1866, 32. Vö. Sall. Iug. 8. („Romae omnia venalia esse”). Sallustiusfordítását ld. BARANYAI DECSI 1596.

¹⁴ Így amikor arról ír, hogyan kendőzte el Zsigmond a főurak elleni haragját: „...quamvis acceptae iniuriae altius animo, quam credi potuit, insederant, nequaquam tamen in vindictam protinus erumpendum ratus, ingenti animo iracundia dissimulata, ne extrema ii, quibus succensebat, desperatione corrupti, aliquid obstinatius molirentur, singularem lenitatem praeseferebat.” BARANYAI DECSI 1866, 129.; vö. ezzel: „Id Tiberii animum altius penetravit”, Tac. Ann. 1.69. stb. (A Baranyai Decsi-szöveghelyre felhívja a figyelmet, de Tacitus hatását nem említi: ERDŐSI 2010, 98.) Még ld. alább, szintén Zsigmonddal kapcsolatban: „Sed tamen cum simulandi iuxta atque dissimulandi, magis quam ullus alius, peritus esset, tanta animi magnitudine omnem conceptam iram dissimulavit, ut maiore etiam, quam antea amore, Cancellariam prosequi videretur.” BARANYAI DECSI 1866, 298. Vö. ezzel: „nullam aeque Tiberius, ut rebatur, ex virtutibus suis quam dissimulationem diligebat”, Tac. Ann. 4.71. stb.

¹⁵ Ld. erre átfogóan: WASZINK 2004, 101–102, BURKE 2006, 484–487. Baranyai Decsi szerint Báthory is az államérdekkel mentegetőzött a kivégzések után: „Sed quoniam intersit reipublicae, talia exempla severissime vindicari, ipsa se invitum necessitate muneris ad has poenas irrogandas descendisse.” BARANYAI DECSI 1866, 131.

cepcióról, vagy komolyabb államtudományi fejtegetésekről szerzőnk esetében, e nézetek, impulzusok megjelenése munkájában már kétségtelen nyitottságra, a divatos eszmék iránti érdeklődésre vall – ahogy az több erdélyi kortársánál is egyértelmű.¹⁶ Ami viszont a halvány Tacitus-reminiscenciákat illeti, ezeket nem szabad túlértékelni; a sorban következő szerzőknél azonban annál jelentősebbek lesznek.

A korszak másik, Baranyai Decsihez mérhető értelmiségi figurája Erdélyben Szamosközy István (Zamosius, 1565/70–1612?). Az ő családja sem tősgyökeres erdélyi, de ő már ott születik; egy főúr gyermekének kíséretében Heidelbergben, majd Pado-vában tanult. Ragyogó tehetségét az itáliai városban kiadott antikvárius értekezésében mutatta meg (*Analecta lapidum...* 1593). Ő az első magyarhoni, aki a római és görög régiségek kutatásának a fontosságát megérti, átérzi, s ezt lelkes szavakkal adja hírül honfitársainak:¹⁷ szép metaforával „új Deukaliónoknak” nevezi azokat, akik a régi kőfeliratokat s más emlékeket életre keltik és szóra bírják.¹⁸ Munkája nem pusztán feliratgyűjtemény, hanem sokkal több annál: tudós értekezések füzére, s egyben izgalmas expedíció az antik Dacia felfedezésére, ahol a feliratok mellett a római és görög éremleleteket, szobrokat és az antik szerzőket is segítségül hívja a szerző, hogy rekonstruálja a hajdani provincia városait, annak épületeit.¹⁹

Szamosközy *Analectája* műfajában persze teljes mértékben a humanista tudományosságon belül értelmezhető. Érzésem szerint mégis kimagaslik vele magyar-

---

¹⁶ A korabeli erdélyi udvarban több példán bemutatja e korabeli államtudományi nézeteknek a jelenlétét Erdősi Péter (ERDŐSI 2010).

¹⁷ Természetesen voltak már előtte is magyarországi feliratgyűjtők, illetve antik régiségek iránt érdeklődő, azokat említő szerzők. Ld. ezekre SÁNTA 2024, 29–36; ezek közül Verancsics Antalra és feliratgyűjteményére újdonságokkal: GYULAI 2025. Mégis, Szamosközynél a tudatosság az, ami szembeszökő (lásd alább).

¹⁸ „Atque ideo illi iidem rerum literarium εὐσχολασταί Curiones, diversique item principes multis in regionibus statuas obsoletas, titulos scabrosos, cippos, aera marmoraque squalore obducta, aliaque vetustatis agalmata, temporis iniuria fere abolita, velut alteri Deucaliones, ex ruinarum sepulchris in vitam revocarunt animaruntque, lucem illis loquelamque praestantes.” SZAMOSKÖZY 1593, 2r–v.

¹⁹ A mindig kritikus és szigorú Mommsen felrója neki, hogy az általa közölt feliratok egy része magán viseli az „ostoba szélhámosság nyilvánvaló jeleit” (*certissima stultae fraudis indicia*). Ld. CIL III. 158. A nagy német epigráfus-történész ítélete szerint ugyanis a Szamosközy által közölt 61 feliratból 29 (valójában 25) hamis (ld. uo. passim). A hamisnak minősített feliratok egy jó része azonban inkább interpolált, vagyis hibásan (és kissé bátran) kiegészített szövegnek minősíthető (BÄRBULESCU 1992, 10–11.). Magam azt sem zárnám ki, hogy a feliratok egy részét Szamosközy kéziratos gyűjteményekből vette, amelyekben nagyobb számban fordulhattak elő hamis feliratok. Szerzőnk ugyanis Erdélyben is folytatta a feliratgyűjtő munkáját, amit kéziratban maradt gyűjteménye tanúsít (*Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum*, 1598 – kiadva: SZAMOSKÖZY 1992, 189–203.); az itt közölt 22 feliratból 5 darab nem ismert máshonnan, s ezek közül egyik sem tűnik koholtnak. Ld. BÄRBULESCU 1992, 11. E két munkája révén Szamosközy igen fontos alakja a honi antikvarianizmusnak, s egyben előfutára az első „professzionális” hazai régésznek és ókortudósnak, Schönvisner Istvánnak. Ld. még SÁNTA 2024, 36–37.

országi kortársai közül, s van benne valami modernség, éspedig két jellemzője miatt. Az egyik a már említett reflektáltság. Szamosközy kihangsúlyozza előszavában, hogy egy régóta művelt, komoly diszciplínához csatlakozik, vagyis a feliratgyűjtők, értéket vizsgálók, régiségbúvárok ekkorra már népes táborához. Ez a nagyon határozott gesztus, amivel kijelöli a maga helyét egy tudományágon belül, szemet szúr: Brutustól láthattunk hasonló tudatosságot saját ars historicája (*De historiae laudibus*) kapcsán. A mű másik fontos jellemzője pedig éppen a korabeli régiségtani munkák jellegéből fakad. Ezek a dolgozatok sokkal jobban hasonlítanak a mai tudományos szakirodalomra, mint a korabeli történetírói munkák: antik auktorokra vagy más régiségtani munkákra mutató hivatkozások sorjáznak a margón vagy a szövegben, s a szerzőket egyedül az foglalkoztatja – valóban harag és részrehajlás nélkül –, hogy megfejtsek egy érme korát, azonosítsanak egy feliraton szereplő személyt, vagy lokalizáljanak egy antik várost. Ezt az érzést, a szakszerűség, tárgyyszerűség ígéretét kelti az olvasóban Szamosközy műve is, s ezért tűnik ki annyira a korabeli munkák közül. Az *Analectát* olvasva mélységesen egyetértethetünk Anthony Graftonnal, aki szerint a korabeli antikvarianizmus, vagyis a római-görög antikvitas egyre inkább specializálódó, tudományágakra (epigráfia, numizmatika, filológia stb.) oszló kutatása, a régiségbúvárok egymás közti vitáival, egymásra reflektálásával, a kutatás nemzetköziségevel igen fontos előzményét jelentette a modern, kritikai történetírásnak.²⁰

Bizonyára az *Analecta* is szerepet játszott abban, hogy Itáliából való hazatérése után Szamosközy megbízást kapott a fejedelmi udvartól: írjon véleményt Brutus kéziratban lévő magyar históriájáról.²¹ Jelentése egy tekintélyes, nagy gonddal megírt értekezéssé duzzadt, ahol a vizsgálat alá vett művet a nagy előzménnyel, Bonfini *de casa*-ival hasonlította össze, s nemcsak stílári és retorikai kérdéseket feszegetett, hanem szorosan a históriáíráshoz tartozó problémákat is, mint egy-egy korszak forrásadottságai, a történeti hitelesség kérdése, a Brutus által használt kútfők és az azokból átvett tévedések, továbbá a magyar nevek ortográfiája és a történeti elfogultságok. Valódi *ars historica*-dolgozattal állunk szemben ismét, mert bár Szamosközy nem hivatkozik benne más ilyen tárgyú írásra név és cím szerint, az általa felhozott témák egyértelműen ide sorolják munkáját. Emellett a jelentés egyik olvasója, a jó szemű Istvánffy Miklós észrevette, hogy az erdélyi historikus Lipsius Tacitus-kiadását, illetve Miksa császárhoz szóló ajánlását idézi (vagy inkább parafrázálja) egy helyen – így tehát mégis regisztrálható bizonyos reflexió más munkákra.²²

²⁰ GRAFTON 2011, 148–160.

²¹ Brutusra és művére ld. legújabban: PETNEHÁZI 2021; PETNEHÁZI 2024.

²² A jelentés címe: *De editione historiarum Joannis Michaelis Bruti ad Serenissimum Transylvaniae principem*. Szövegét és magyar fordítását ld. BALÁZS – MONOK – TAR 1992, 49–86.; A Lipsius-reminiscenciát és Istvánffy megjegyzését ld. uo. 57–58. (Ld. a 3. jegyzetet!). A jegyzetben tévesen nevezik első kiadásnak az 1585. évi Plantin-kiadást; ezt megelőzte az 1581. évi edíció (szintén Plantin). Ld. TACITUS 1581. Lipsius ajánlásában a vonatkozó részt ld. LIPSIUS 1581a *3r. A jelentés alapján Sebastian Fox Morcillo hatását feltételezi Szamosközynél BENE 2005, 81–82.; BENE 2008, 492. (Igaz, ezt éppen

Bonfini és Brutus összevetéséből Szamosközy természetesen az utóbbit hozza ki győztesen (*in summa, Bonfinius multa scribit, Brutus multum. Hic doctos potissimum ad se trahit, Bonfinius etiam indoctos*).²³ Ám Brutusszal szemben is sok kritikát megfogalmaz, így számonkér rajta téves állításokat, nehezen érthető, „fárasztó” részeket, torzításokat.²⁴ Vagyis a nagy előd által nyújtott mintát sem érezte tökéletesnek, vagy számára megfelelőnek.

A jelentés elkészülte után Szamosközy megkapta feladatul a kézirat átnézését, javítását és kiadásra való előkészítését is, immár udvari történetíróként. A megbízást a fennmaradt másolatok tanúsága alapján el is végezte – a mű megjelentetését viszont megakasztotta Báthory Zsigmond 1598. évi lemondása és a császári biztosok (köztük Istvánffy) érkezése, akik visszakérték Brutus munkáját, hiszen az szerintük a császárt illette, akinek az itáliai historikus előzőleg (de már Báthory István halála után) szolgált.²⁵ A kiadásból nem is lett semmi, Szamosközy azonban antikváriusból historikus lett, a magyar történelem krónikása – minden bizonnyal a Brutus-szöveggel való munkálatok hatására. Tudunk egy munkájáról, amely a magyar őstörténettel foglalkozott (*De originibus Hungaricis*), de ez elveszett, és csak későbbi idézetekből, említésekből ismerjük;²⁶ fennmaradt viszont *Rerum Ungaricarum libri* című alkotása, amelyben az 1566–1586 közötti időt beszéli el, Brutust folytatva. Szintén fontosak töredékesen fennmaradt munkái, amelyben saját közelmúltját dolgozza fel: a *Rerum Transilvanicarum pentades*nek az 1598. és 1599. évi eseményeket bemutató része maradt ránk, míg a *Hebdomades*nek az 1603. évről szóló fejezetei.²⁷

Különösen a *Pentades* fennmaradt részei emlékeztetnek. Itt ugyanis Szamosközy valóságos „magyar Tacitusszá”²⁸ lényegül át, és minden erejével Báthory Zsigmond ellen fordul, akit a nagy előd modorában gonosz, állhatatlan, kegyetlen de egyben ravasz zsarnoknak ábrázol (amint láthattuk, e jellemzés felé már Baranyai Decsi is tett egy bátortalan lépést).²⁹ Szamosközy művét olvasva olyan érzésünk támad,

---

ama részlet alapján teszi, amelyről Istvánffy joggal állítja, hogy Lipsiustól származik.) A jelentésre még ld. BALÁZS – MONOK 1987, 250–254.

²³ BALÁZS – MONOK – TAR 1992, 55.

²⁴ Uo. 58–67. Részben hasonló kifogásokat támasztott korábban Brutus művével kapcsolatban Marcello Squarcialupi (1538 körül–1592), Báthory Zsigmond udvari orvosa is. Vö. TOMKÓ 2024, 324.

²⁵ Ld. erre PETNEHÁZI 2023.

²⁶ SZILÁGYI 1876, x–xi; SINKOVICS 1977, 17.

²⁷ Ld. ezeket 19. századi kiadásban, Szilágyi Sándor gondozásában: SZAMOSKÖZY 1876–1880, I–IV. (A IV. kötetben vegyes iratok, feljegyzések találhatók.)

²⁸ Ez az állandó jelző sokkal inkább vonatkoztatható rá, mint Forgách Ferencre. Ld. erre BORZSÁK 1977, különösen uo. 58. Még ld. a következő jegyzetet.

²⁹ Szamosközy negatív Zsigmond-ábrázolására ld. még ERDŐSI 2010, 83., 95., 102–108. A szerző ugyanakkor egyáltalán nem említi Szamosközy Tacitus-imitációját, noha Borzsák István már korábban rámutatott erre, s egyértelmű remiszenciákat is bemutatott a *Pentades*ben – igaz, felfedezését csak egy rövid bekezdésben közölte. (BORZSÁK 1964, 212–213.) A téma nagyobb kifejtést érdemelne. Ismét tegyük hozzá, hogy már Baranyai Decsinél is van bizonyos nyoma a tacitizmusnak (ld. fentebb a 14. és 15. jegyzetet), de Szamosközy lehangoló imitációjához képest ez elhanyagolható.

mintha az *Annales* tartanánk a kezünkben, csak éppen Róma helyett a gyulafehérvári palota lesz a színhelye a zsarnoki önkénynek, az intrikáknak, színlelésnek és a kegyetlen gyilkosságoknak.³⁰ Így aztán a honi tacitizmus, illetve Tacitus-recepció első igazi, nagyon tudatos és nagyon tehetséges képviselőjét tisztelhetjük szerzőnkben.

Szamosközy eljárását ugyanakkor európai kontextusban kell értékelnünk. Ebben az időszakban, vagyis a 17. század elején Tacitus népszerűsége éppen a csúcshoz közelített: sorra jelentek meg az *Annales*-, a *Historiae*- és az *opera omnia*-szövegkiadások, illetve a tacitista tematikájú művek (florilegiumok, kommentárok, kommentárral ellátott idézetgyűjtemények), és a politikatudománnyal foglalkozó szerzők is igen gyakran benne kerestek iránymutatást és igazolást.³¹ Az erdélyi szerző finom imitációja ehhez képest csak szerény adalék a korabeli recepció hatalmas épületéhez képest, de mégis figyelemre méltó, mert következetesen használja a nagy antik historikus modorát saját nézetei kifejtéséhez.

A szöveghez Szamosközy valószínűleg az 1581. évi Lipsius-féle *Opera omnia*-edíción – vagy ennek valamely későbbi kiadásán – keresztül juthatott hozzá, hiszen említettük: Istvánffy leleplezte a Miksának címzett Lipsius-ajánlás felhasználását, amely ebben a kiadásban jelent meg. Ám Szamosközy indulatos kirohanásai az elnyomott szabadságról, a türannosz-Báthoriról inkább Tacitus antimonarchista, „republikánus” értelmezéséhez – régi fogalommal: a „vörös” tacitizmushoz – állnak közelebb. Éppenséggel ehhez is lehetett Lipsius az összekötő kapocs, hiszen az előbb említett kiadással egy időben, illetve az összkiadás részeként megjelentetett egy *Annales*-kommentárt is, amelyet a németalföldi rendekhez címzett, ajánlásában a legtisztább zsarnokellenes, republikánus értelmezéssel.³² De hogy valóban

³⁰ A sok további jellemző (Borzsák által nem listázott) részletből néhány: „...deque republica constituenda tractandi modus nullus appareret, *pro libertate adumbrata quaedam, ac in specie tantum ostentata*, non quae velles dicendi voluntas, sed quae nolles audiendi assentientique violentia regnaret.” SZAMOSKÖZY 1876–1880, II. 26. (Kiemelés tőlem, T. G.) Vö. Tacitusnál: „vestigia morientis libertatis” (Ann. 1.74.); „silente Tiberio, qui ea *simulacra libertatis* senatui praebebat” (uo. 1.77), „quantoque maiore *libertatis imagine* tegebantur, tanto eruptura ad infensius servitium” (uo. 1.81.), „Gallus, quia *speciem libertatis* Piso praeceperat” (uo. 2.35.). stb. (Kiemelések tőlem, T. G.) A gyilkosságok közül egy emlékeztetes epizód, amely akár az *Annales*ben is elférne: „Sigismundus insuper Thomam quemdam cognomento Magni stipatorem, iuvenem e militari ordine, domi bellicque non obscurum, *ob nonnulla verba in oppressam comitiorum libertatem ab illo prolata, ac delatorum opera*, quorum plena aula erat, *ad Sigismundum perlata*, nocte intempesta capiendum, ac nulla interiecta mora, eodem silentio tenebrarum, in patibulo sontibus extra urbem erecto, afficiendum suspendio curavit.” SZAMOSKÖZY 1876–1880, II. 27. (Kiemelés tőlem, T. G.)

³¹ A kérdésre ld. MOMIGLIANO 1990, 123–126.; BURKE 2006, 484–486.; WASZINK 2025.

³² Lipsius így ír az *Annales* tárgyáról az ajánlásban: „...reges ecce vobis et monarchas [sc. adfert Tacitus – T. G.], et velut theatrum hodiernae vitae. Video alibi principem in leges et iura, subditosque in principem insurgentes. Invenio artes machinasque opprimendae, et infelicem impetum recipiendae libertatis. Lego iterum eversos prostratosque tyrannos, et infidam semper potentiam, cum nimia est.” LIPSIVS 1581b f. *3v. Az előszóra és értelmezésére még ld. WASZINK 2004, 96. Ehhez a hangvételhez elég közel áll a Szamosközy-

így volt-e, annak tisztázáshoz egyelőre nincs elég támpontunk. Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy szerzőnk ezúttal is sikeresen adaptált, illetve saját céljainak megfelelően csatornázott be művébe egy igen hangsúlyos és divatos külföldi áramlatot, s ezzel ismét a modernség, a régi keretek lebontásának irányába hatott.³³

A magyarországi humanista történetírás betetőzője és lezárója: Istvánffy Miklós

Istvánffy Miklós (1538–1615)³⁴ ambíciózus baranyai köznemesi családba született, amelynek a gyökérzete elért a Mátyás-kori humanizmusig. Édesapja, Pál Itáliában, Padovában tanul, mint a 16. századi magyar értelmiségi elit jelentős része; részt vesz Ianus Pannonius műveinek 1522–1523. évi kiadásában,³⁵ s a birtokában lévő Bonfini-kézirat átengedésével a *Decades* első, részleges megjelenését is elősegíti;³⁶ emellett latinul és magyarul versel.³⁷ Nem meglepő, ha Miklós útja is Padovába vezet 1552-ben, immár Oláh Miklós támogatásával. Időközben azonban a család baranyai birtokai oszmán fennhatóság alá kerülnek, s így az Istvánffyaknak új lehetőségek után kell nézniük. Két fivére katonának áll a határ menti végvárakban: Pál elesik 1566-ban, Szigetvár török ostromakor, István a várkapitányságig jut a ranglétrán.³⁸ Maga Miklós is szolgál egy kis ideig katonaként Szigetváron, de aztán magasabbra emelkedik: a Magyar Kancellária titkára lesz, azután a Magyar Tanács tagja és nádori helytartó, fontos bíráskodási jogkörrel.³⁹ Eközben egy humanista társulás, a Radéczy-kör tagja lesz, és alkalmi latin költemények írásával próbálgatja tollát.⁴⁰ 1598-ban ő is a császári biztosok között van, akik átveszik Báthory Zsigmondtól az erdélyi fejedelemséget; másolatot készít Baranyai Decsi kortörténetének addig elkészült részéből,⁴¹ illetve megőrzi és kommentálja Szamosközy Brutusról írott jelentését,⁴² s eközben a másik császári biztos, Szuhay István váci püspök magyar történet írására buzdítja. Később így tesz Pázmány Péter is. Istvánffy meg is kezdi a munkát,

---

féle imitáció. Jellemző ugyanakkor, hogy ehhez a harcias hangvételhez képest mennyire finomítja mondandóját a Miksának szóló ajánlásban (LIPSIUS 1581a).

³³ Bár művei nem jelentek meg, kéziratait boldogan használták a későbbi történész-nemzedékek: így elsősorban Bethlen Farkas. Volt tehát közvetlen hatása is a 17. században. Vö. SZILÁGYI 1876, xix; SINKOVICS 1977, 36.; KASZA 2023, 348–351.

³⁴ Személyére és munkásságára legújabbban, a korábbi irodalommal ld. ÁCS – TÓTH 2018.

³⁵ ÁCS 2018, 42–44.

³⁶ FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1936, xiv–xv.

³⁷ ÁCS 2018, 50–58.

³⁸ Vö. PÁLFFY 1998, 116., 131., 146.

³⁹ Életére legrészletesebben ld. NAGY 2008b; NAGY 2018; a korábbi vonatkozó irodalomra még ld. TÓTH 2018a; Istvánffy kancelláriai működésére ld. FAZEKAS 2018.

⁴⁰ Verseinek kritikai kiadása: ISTVANFFY 1935. Költészetére ld. CSEHY 2018, illetve KISS 2018.

⁴¹ Ld. HOLLER 2001, 279, 294. Még ld. az ott idézett irodalmat.

⁴² Ld. BALÁZS – MONOK – TAR 1992; Istvánffy megjegyzéseit ld. uo. 57., 58., 61., 63. Még ld. fentebb a 22. jegyzetet.

és 1607 decemberéig követi az eseményeket; 1608-ban kelt ajánlásában befejezettnek tekinti művét.⁴³

Sok tényezőt láthatunk tehát egyesülni szerzőnk személyében: padovai tanulóéveket, humanista erudíciót és műveltségisményt, az alkalmi költészet művelését, a török hódítás személyes megtapasztalását és az ellene való küzdelmet, egyben magas polcra jutott tisztviselelként az országos politikában való jártasságot, s annak részben alakítását is. Igen fontos impulzus még ezen kívül a honi história, így Bonfini szinte „otthonról hozott” ismerete, illetve az erdélyi történetírással való megbarátkozás: Brutus, Baranyai Decsi és Szamosközy írásainak felfedezése. Az 1490 és 1607 közötti eseményeket bemutató nagy országtörténete élénken visszhangozza ezeket a tapasztalatokat.

Maga a mű a liviusi stílusú história nyomdokain halad, a humanista történetírás teljes arzenálját és összes stílusjegyét felvonultatva. Egyben a sallustiusi hanyatlásmodell (főleg Sall. Cat. 6–13.) alkalmazza a magyar történelemre – hasonlóan Giovióhoz és más szerzőkhöz (pl. Brutushoz). Amint azt műve elején kijelenti, a harcias Mátyás király jó katonai fegyelmével (*militaris disciplina*) erős országot hagyott hátra, de a főurak inkább tespedésre és tétlenségre (*otium, ignavia*), valamint vágyaik kielésére és fényűzésre (*libido, luxuria*) vágytak, és igencsak pénzsóvárok voltak (*avaritia*).⁴⁴ A gyenge Jagelló-uralkodók és az önző, szűk látókörű magyar főurak közös bűne tehát az 1526. évi mohácsi vereség és a török hódítás, s az ország három részre szakadása – legalábbis a szerző értelmezésében. A tragédia és annak borzalmas következményei a 17. század elejéről visszatekintve már jól láthatóak, és Istvánffy megvan a tehetsége hozzá, hogy az odáig vezető utat, majd pedig a 16. század gyászos krónikáját, az újabb és újabb török hadjáratokat, várostromokat és békekötéseket, pártváltásokat, országgyűléseket megörökítse. Családjának sorsa, testvéreinek életútja miatt különösen nagy figyelemmel fordul a végvárak világa felé: ő lesz a kialakuló új társadalmi réteg, a „vitélző rend” tetteinek nagy krónikása is egyben.⁴⁵

Istvánffy bőven épít korábbi historikusok munkáira, különösen az 1550. év előtti időszakra vonatkozóan. A Mátyás utáni első évek elbeszéléséhez még Bonfini is a

⁴³ Ld. NAGY 2008b, 1235–1236., 1242–1244., 1247.

⁴⁴ „Nam cum Matthias clarissimus, fortissimusque rex ... pacatum regnum reliquisset, proceres Pannoniae, ac nobilitas quietem et tranquillitatem nacti adeo corpora atque animos laxaverant, ut labante sensim *militaris disciplinae* atque religionis cura, quibus ille regnum stabiliverat, non aliud quam *suis commodis* atque *avaritiae* studere, nec tametsi hostes terra marique imminerent, quisquam eorum rempublicam capessere; sed omnia per *otium* et *ignaviam* transmittere, regiam auctoritatem magistratuumque honores non ad publicum decus, sed ad privatum quaestum revocare, denique rempublicam ex bona determinam reddidisse viderentur. Et quo magis *libidini* atque *luxuriae* suae fraena laxarent...” ISTHVANFIUS 1622, 1. (Kiemelések tőlem, T. G.) Nem nehéz ebben az idézetben a sallustiusi kulcsszavakat felfedezni – az imitáció nyilvánvaló. Egyébiránt Giovio, Istvánffy és más magyar historikusok kapcsán már korábban is jeleztem a sallustiusi minta használatát. Ld. TÓTH 2014b, 566–574.

⁴⁵ Ld. VARGA 2018, különösen 76–78.; TÓTH 2018a, 21–24.

segítségére van, továbbá forgatja és felhasználja Giovio, Brutus, Tubero, Zermegh János és Forgách Ferenc munkáit, de még Tinódi Sebestyén históriás énekeit is; emellett sokszor fellapozza az 1590-es évek eseményeire Baranyai Decsi művének kéziratát. Főleg saját korára hivatalos dokumentumokat, illetve szóbeli információkat is felhasznál, de minden forrást saját stílusában old fel.⁴⁶ Ami politikai nézeteit illeti, a Habsburg udvarhoz való szilárd hűség és katolikus nézőpont jellemzi, illetve a törökellenes harc feltétlen támogatása; bár a nemesség és a főrendek érdekei, panaszai – és bizonyos németellenesség – is megjelenik nála,⁴⁷ a rendi jogok és követelések érvényesítését csak a törvényes uralkodó sérelme nélkül, a törvények betartása mellett tartotta elképzelhetőnek. Ebből következően a török által támogatott és a császár ellen irányuló Bocskai-felkelés elfogadhatatlan volt neki.⁴⁸ Végül, ami stílusát, előadásmódját illeti, nagyon jó arányérzékkel, követhető módon adja elő az eseményeket. Gondolatmenete, szerkesztése világos, s bár nem nélkülözi a sűrűséget, retorikai műgondot, mégis befogadható – nem olyan parttalan és öntetszelgő, mint Brutus fullasztóan áradó prózája, mégis a korszakban elvárt, igényes humanista latinság jellemzi.

Kérdés immár, hogy megfoghatók-e olyan elemek Istvánffynál, amelyek a humanista világ utáni korszak felé mutatnak. Simára csiszolt dikcióján ugyan nehezen találni fogást, az ugyanakkor elég világos, hogy a felekezeti nézőpont feltűnése munkájában – így a kassai templom elvételeinek elbeszélésénél, és több más alkalommal⁴⁹ – már a nagy konfesszionális küzdelmeket, a szétszakadó narratívákat vetíti előre. A reformáció terjedésének tematizálásától a 16. századi magyarországi szerzők sokáig tartózkodtak, sokféle okból és indokból; sőt, még Istvánffy is kerülte – ahol tudta – a témát, viszont egy-két helyen már nehezen hallgathatta el, különösen a Bocskai-felkelés tárgyalásakor.⁵⁰ Ami az *ars historica* kapcsán tett megnyilatkozásait illeti,⁵¹ ezeket nem tartom igazán jelentősnek. Emellett nem mutat különösebb érdeklődést a korabeli államtudományi irodalom iránt sem. Bár Tacitus hatása több

⁴⁶ Ld. BARTONIEK 1975, 348–350.

⁴⁷ Ld. NAGY 2008a; a németellenességre ld. NAGY 2014; KASZA 2018, 178–189.

⁴⁸ Ld. NAGY 2008a; PETNEHÁZI 2018, 145–146.

⁴⁹ A kassai evangélikus polgárok az ő szemében „szakadárok” avagy „szektások” (*sectarii*), akik túlságosan lázonganak templomuk elvétele miatt: „...A Matthia principe Posonii comitia celebrata sunt, non sine multa verborum contentione ac tumultu pro civitate Cassoviensi exorto, a qua templum maius ademptum ac collegio Agriensium sacerdotum [...] iussu caesaris traditum erat, tumultuatumque est haud leviter a sectariis pro religione...” ISTHVANFIUS 1622, 806. De vannak más példák is. Rosszallóan ír a németországi reformációról (uo. 276., 277.), szerinte Dudith letért az igaz vallás útjáról az átkozott tévelygések közé („a verae religionis via ad damnatos errores deflexit”, uo. 511.), a Bocskai-felkelés alatti viszályok miatt bemocskolódtak a régi és igaz vallás rendelkezései („pollutis antiquae et sinceræ religionis placitis”, uo. 818.), sőt Bocskai és Illésházy el akarja nyomni a vallást (nyilván a katolikust) a Tiszán túli részeken is („et ut religionis opprimendae studium tueatur, non Transsilvaniam dumtaxat, sed omnem ultra Tibiscum regionem ... avellere ... contendat”, uo. 842.).

⁵⁰ Vö. BARTONIEK 1975, 346–347.; TÓTH 2017b.

⁵¹ Ld. ezeket BENE 2008, 492.

helyen is kimutatható nála,⁵² és a Szamosközy-jelentéshez írt megjegyzései⁵³ is az auktor jó ismeretét bizonyítják, nem beszélhetünk nála olyan koncepciózus adaptációról, mint erdélyi kortársánál. Úgy tűnik, hogy ő íróként még a 16. század derekának stíluseszményét, ideáit őrizte.

Istvánffy nem érte meg műve kiadását, de szerencsére Pázmány magára vette a nyomdai munkálatok gondját, s így a mű megjelenhetett 1622-ben, hogy aztán a magyar történetírás messze világító fárosa legyen.⁵⁴ Igen komoly hatását bizonyára annak is köszönheti, hogy eljutott a kiadásig – más 16. századi históriákkal (Brutus, Forgách, Baranyai Decsi stb.) ellentétben –, de ez önmagában nem lett volna elég ahhoz a népszerűséghez, amelyben része volt; ehhez kellett a fentebb méltatott erényei is. Rövidesen elkészült a magyar fordítása (bár nem jelent meg nyomtatásban), és három újabb kiadása is kijött a sajtó alól a 17–18. században;⁵⁵ hosszú ideig nem is volt kérdés, hogy a magyar szerzők elsősorban őt követik a 16. századi történetek elbeszélésekor, és még ma is fontos kútfőnek számít. Ez a messze sugárzó hatás – Bonfini szintén igen nagy befolyásával együtt – talán azt az illúziót keltheti, hogy a honi humanista történetírás időben sokkal messzebbre, egészen a 18. századig kiterjedt. Ám ez nem felel meg a valóságnak. Istvánffy halála után néhány évvel olyan országtörténetet készített valamivel ifjabb kortársa, amely már határozottan eltávolodott az addig uralkodó formáktól és eszményektől.

Fordulópont:

Révay Péter történetírása és a „modernség” túlsúlyba kerülése

A szerző, akire fentebb utaltunk, Révay Péter (1568–1622) volt, a tudós koronaőr.⁵⁶ Személyesen ismerte Istvánffy Miklóst, s amikor írta a maga országtörténetét, hozzáfért idősebb kortársa művének kéziratához; sőt – vélhetőleg szintén Istvánffy hagyatékából – tudta használni Brutust, Zermeghet (és talán Baranyai Decsit) is, nem beszélve a nyomtatásban lévő nagy humanistákról, Bonfiniról, Ransanusról, Giovióról.⁵⁷ Azt várhatnánk, hogy egy kései humanista história kerekedik ki a főúr tollából – mégsem ez történt. Művei, a korona- és az országtörténet egyértelműen szakítanak a humanista tradícióval, s új célokat követnek.

Révay már ifjúkori tanulmányai során más tapasztalatokat szerez, más olvasmányai vannak, mint idősebb kortársának. Az atyja még neki is Padovában pallérozódik, de ő maga már a bécsi jezsuita kollégiumban hallgat bölcsészetet (evangélikus létére!), majd a strasbourgi akadémián cicerói ékesszólást. Még fontosabb azonban, hogy – vélhetőleg Strasbourghban – az ifjú báró Lipsius lelkes hívévé és olvasójává

⁵² Nagy Gábor meggyőzően utal a *Historiae Tacitus-reminiscenciáira*. Ld. NAGY 2005, 18.

⁵³ Ld. fentebb a 22. jegyzetet; az ott említett megjegyzésén kívül alább egy helyen jelzi, hogy Szamosközy Tacitus-hivatkozása nem pontos („Taciti locus non caret mendo.”) Ld. BALÁZS – MONOK – TAR 1992, 63.

⁵⁴ A kiadásra ld. HOLUB 1959; NAGY 2008b, 1244–1245.

⁵⁵ KULCSÁR 2003, 253–254.

⁵⁶ Személyére legújabban, a korábbi irodalommal ld. PÁLFFY – TÓTH 2024.

⁵⁷ Ld. erre TÓTH 2021, 38–58.

válík, és egy másik kordivatot követve közhelygyűjteményt készít magának⁵⁸ – illetve ekkoriban ismerkedhetett meg az államelméleti irodalom egyéb tekintélyeivel, mint például Guevara vagy Botero, de a történetírás módszertani problémáiban is ekkor mélyedhetett el, Bodin útmutatásával.⁵⁹

A korábbi szakirodalom már kellően feltárta Révay politikai karrierjét, koronaőri tevékenységét.⁶⁰ Ugyancsak sok szó esett már művei politikumáról: rendi nézőpontjáról, erős lutheránus elfogultságáról, kérlelhetetlen törökellenességéről, s a Habsburg uralkodókhoz való hűségéről.⁶¹ Az alábbiakban ezek helyett arra koncentrálnunk, hogyan és miben mozdul el a korábban bevett sémáktól, illetve hogy műveiben milyen minták, milyen módszerek az irányadóak.

Révay 1613-ban megjelent *Commentarius*a⁶² az első történeti munkája, amely szinte minden tekintetben határátlépés a histróiaírás addigi folyásához képest. A tudós szerző a korona történetét tekinti át a történelmi források alapján, de egyáltalán nem a humanista történetírás elvárásai szerint. Elbeszélését lépten-nyomon elmélkedések, kitérők szakítják meg, amelyek hol Bodinra emlékeztető összevetések, külföldi analógiák,⁶³ hol pedig az eseményekből leszűrt intelmek, tanulságok, „aforizmák”,⁶⁴ mégpedig a korabeli államtudományi kézikönyvek, aforizma-gyűjtemények, kommentárok modorában. Ezen túl pedig a rajongott ifjúkori bálvány, Lipsius megidézése szembeűnő még, amikor akár a fejedelmek „színleléséről” és „titkolózásáról”, akár a *prudentiáról*, a nagy uralkodói erényről alkot bölcs szentenciákat.⁶⁵ De másoktól is szívesen kölcsönöz – talán éppen saját közhelygyűjteménye segítségével –, így a korszak Tacitus mellett álló másik nagy tekintélyétől, Senecától.⁶⁶ Emellett ő is érdeklődik némileg a történetírás módszertani kérdései iránt: tesz egy rövid kitérőt annak kapcsán, milyen sok hibát vétének a külföldi szerzők a magyar személy- és helynevek írásakor.⁶⁷

⁵⁸ Lipsius hatására ld. BÓNIS 1981, 12–14.; ÁCS 2008, 39.; TÓTH 2019a. Még ld. BENE 2012. Közhelygyűjteményére ld. FÖRKÖLI 2024.

⁵⁹ Révay tanulmányaira, szellemi mintáira ld. BÓNIS 1981, 7–14. et passim; TÓTH 2021, 16–19. et passim; TESZELSZKY 2023, 230–232. et passim. Bodin hatására Révaynál ld. BENE 2005, 85.; BENE 2008, 493.; TÓTH 2021, 70–71.

⁶⁰ Ld. BÓNIS 1981, passim; PÁLFFY – TESZELSZKY 2019; TÓTH 2021, 16–23., 27–31.

⁶¹ BÓNIS 1981, 43–93.; TESZELSZKY 2009, 215–286.; TÓTH 2021, 66–90. et passim; TESZELSZKY 2023, 225–287.

⁶² Ld. RÉVAY 1613.; magyar fordítása: RÉVAY 1979.

⁶³ Analógiák: RÉVAY 1613, 6–7.; 19–20.; 46–47.; 50–52.; 64.; 81–82.; 82.

⁶⁴ Igen hangsúlyosan, kurziválva: „magnum quippe hoc stratagema fuit ... caesarem debellasse”, uo. 11.; „Quo sane exemplo docemur veram et immotam illam esse regulam, peccatum omne, per idem peccatum puniri”, uo. 12. További példák: uo. 9., 12., 14., 15., 16., 18., 19., 23., 33–34., 44., 50., 54., 66., 67., 68., 69., 70., 71–72. stb.

⁶⁵ Nehezen félreérthető utalás a mester munkáira ez a szentencia: „est quippe prudentiae ex tempore quandoque capere consilium, quod plerunque iniurias, vim, atque pericula incruenta victoria vincit”. Uo. 18.

⁶⁶ RÉVAY 1613, 18.; Vegetius: uo. 21.; Livius: uo. 22., 69–70.; Pomponius Laetus: uo. 48.

⁶⁷ Uo. 37–39.

Összességében tehát, bár *tartalmilag* a korona lineáris történetét nyújtja a szerzőnk, *formailag*, a sok szentencia, idézet, kitérő, aforizma, és a margón olvasható, tanulságokat összefoglaló újabb bölcselmek miatt műve inkább a szerző kedves könyvére, Guevara hasonlóan terhelt *Horologiumára*⁶⁸ emlékeztet. Másképpen közelítve úgy fogalmazhatjuk ezt meg, hogy a *Commentarius* sokkal jobban hasonlít akár Guevarára, akár valamely korabeli államtudományi értekezésre, vagy szöveg-kommentárra, mint egy történeti műre. Az előszóban mégis inkább történeti műként pozicionálja munkáját, bár az is igaz, hogy értekezésének célja is az: a magyar korona szentségének bizonyítását, illetve annak bemutatását, miért övezik különleges tisztelettel a magyarok a felségjelvényt.⁶⁹

De ha ki is rekesztenénk – inkább helytelenül – a *Commentariust* a történeti művek sorából,⁷⁰ ezt biztosan nem tehetnénk meg kései, posztumusz megjelent opuszával, a *De monarchiával*, amely már minden kétséget kizáróan országtörténet.⁷¹ Révay azonban e művében is új utakat keres. Egyrészt teljesen szokatlan szerkezetet épít fel: századokra bontja a históriát, valószínűleg a Flacius-féle nagy protestáns egyháztörténet, a magdeburgi centuriák hatására. Másrészt elhagyja a humanista retorikai eszköztárat: a fiktív beszédeket, az antikizálást, illetve az antik analógiákon alapuló csata- és várostrom-leírásokat, a tudóskodó földrajzi bevezetéseket, az antikvárius betéteket s más egyebeket.⁷² Úgy tűnik, hogy ezt már egyáltalán nem tartotta fontosnak, vagyis nem ambicionálta, hogy ezekben mutassa meg mesterségbeli tudását, s művét ezáltal letűnőben lévő standardokhoz igazítsa. Helyette a hangsúly egyértelműen áthelyeződik nála az államtudományi elmélkedésekre, illetve szentenciákra: ez a vonás élesen megkülönbözteti a korábbi humanista irodalomtól.

Az említett hangsúlyeltolódás úgy foglalható össze, hogy a história Révay számára nemcsak az elmúlt dolgok emlékezete, hanem olyan nyersanyag, amely értelmezésre vár, s amelynek tanulságai magvas szentenciákban összefoglalhatók, leginkább az állam helyes működésével, vagy az uralkodói hatalommal való visszaéléssel és ennek következményeivel kapcsolatban. Révay egyenesen a feladatának tekinti, hogy ezt az aforizma-alkotást elvégezze, mert saját korában ez a história értelmezésének a helyes útja, a tudományosan elvárt interpretáció: a történelmi események, a *res gestae* rövid bölcsességekbe való összesűritése, politikai példatárrá, kézikönyvvé szublimálása. Hasonló tehát részben a megközelítése, mint a korszak államtudományi íróinak, Machiavellitől Boteróig és Lipsiusig, vagy az aforizma-gyűjteményt kiadó Daneau-ig; az utóbbi hármat idézi is. Szentenciái, vagy legalábbis egy részük mégsem nélkülözi annyira az eredeti esemény kontextusát, amely alapján a következtetés megszületett, hiszen a magyar históriából veszi a történelmi exemplumokat,

⁶⁸ Révay a nevezetes latin fordítást használta, amelyet számos idézete bizonyít. Ld. GUEVARA 1611. Még ld. TÓTH 2021, 45. et passim.

⁶⁹ RÉVAY 1613. Autor [!] ad lectorem, [1]–[2].

⁷⁰ Így járt el Pirnát Antal a magyar irodalomtörténet vonatkozó fejezetében (PIRNÁT 1964, 38–39.), ám a korszak történetírásának kutatói történeti műnek veszik. Vö. BARTONIEK 1975, 390–400.

⁷¹ Ld. RÉVAY 1659; modern kiadása: RÉVAY 2021.

⁷² Ld. ezekre ismét Kulcsár Péter remek áttekintését (KULCSÁR 2008c).

s a szentenciák is a magyar elitnek, illetve a magyar uralkodóknak szólnak.⁷³ Az exemplumok és a magvas következtetések ugyanazokat a kérdéseket járják körül, mint amelyeket már az előző kötetben is boncolgatott: mit engedhet meg magának a magyar király, milyen jogai vannak a rendeknek, s hol vannak a vörös vonalak, amelyeket nem lehet átlépni? Révay válaszai ott vannak a szentenciákban, s általában a rendi, lutheránus álláspontot képviselik.⁷⁴

Feltűnő még e műben is a külföldi párhuzamok keresése, amely ismét csak Bodinre emlékeztet; ezek a részek kimondottan elemző igénnyel készültek, mert a honi jelenséget összehasonlítja a külföldi gyakorlattal, legyen szó akár királyi hatalomról, koronázásról, vagy valamely jogszokásról.⁷⁵ A külhoni exemplumok, történelmi példák felsorolása ugyanakkor Lipsiust is eszünkbe juttathatja.⁷⁶ Mindkét nagyság jelen van más módon is a műben: Bodinre többször hivatkozik bizonyos számmisztikai spekulációinál, Lipsiust pedig szó szerint idézi egy helyen.⁷⁷ De sajátos módszer az is, hogy már eredetiben idézi a forrásait, nem pedig átszűrve, ahogy Brutus és Istvánffy – ez is másfajta hozzáállás, mint a humanista elődöké, hiszen a retorikai célok (a forrásszöveg „barbár” stílusának kijavítása) felülkerekedik a politikai mondandó, az érvelés erősebbé tételének igénye, hiszen az eredeti szöveg idézésével a bizonyítani kívánt állítás is hatásosabb lett. Ez Révaynál feltétlenül így van, hiszen Mátyás király leveleinek tendenciózus idézésével a nagy uralkodó pápaellenességét akarta hangsúlyozni, saját protestáns álláspontjától egyáltalán nem függetlenül.⁷⁸

A fentiek miatt érzem tehát fordulópontnak Révay két művét. Az itt bemutatott új szempontok, új módszerek, új eszményképek már olyan nagy számban vannak jelen ezekben a szövegekben, hogy már önmagukban másfelé viszik a hangsúlyokat – ehhez járul még, igen szembeötlően, a humanista eszköztár szinte teljes hiánya. S hogy Révay nem csupán furcsa kivétel, anomália volt a honi történetírásban, azt az utána jövő szerzők munkássága is bizonyítja.

Változó prózastílus, újabb ars historica és a szétszakadó felekezeti-politikai narratívák: Bocatius és Berger a magyar történelemről

Révayhoz hasonlóan már kifelé tart a humanista világból Johannes Bocatius (Johann Bock; 1569–1621), az igencsak zaklatott életű poéta, prózaíró, és „majdnem” törté-

⁷³ Vö. TÓTH 2021, 66–72.

⁷⁴ A Bocskai-felkelés kitörésének elbeszélése után így foglalja tömör szentenciába a tanulságot, alig leplezve a bécsi kormányzat felé irányuló kritikáját: „Ita animi subditorum post longas et neglectas preces velut furore quodam correpti exasperantur. Nihil ergo ad continendos in officio subditos efficacius liberalitate et facilitate regis in rebus honestis et iustis admissa, quod iuris et libertatis quisque suae acerrimus est propugnator.” Ld. RÉVAY 2021, 6.187.3–4. Vö. még TÓTH 2014c, 129–138.; TÓTH 2021, 72–77.; ZÁSZKALICZKY 2024, 204.

⁷⁵ Ld. erre TESZELSZKY 2009, 238., 247.; TÓTH 2021, 71.

⁷⁶ TÓTH 2021, 70.

⁷⁷ Bodinre ld. fentebb a 59. jegyzetet; Lipsius jelenlétére a *De monarchiá*-ban ld. TÓTH 2021, 70.

⁷⁸ Ld. erre TÓTH 2019c, 52–54.; TÓTH 2021, 46., 89.

netíró.⁷⁹ Bámulatos gazdagságú életművének kritikai kiadása három vaskos kötetre rúg: nagyobbbrészt költeményeket találunk benne, kisebb részben prózai munkákat. Ez utóbbiak sem kifejezetten történeti munkák – egy kivétellel –, de néhány közülük érdemes arra, hogy megemlítsük. *Relatio* című munkájában (formája szerint útleírásban) szerzőnk Bocskai István és Lala Mehmed oszmán nagyvezír 1605. évi találkozóját beszéli el, nyilván propagandisztikus céllal, a fejedelem érdekeinek megfelelően; az *Olympias carceraria* című emlékiratának pedig a felkelt rendek megbízásából vállalt követi útja, és az öt évig tartó keserves prágai raboskodása a témája.⁸⁰ Kiváló kordokumentum és kellő forráskritika mellett értékes kútfő mindkettő, ahogy a *Hungaroteutomachia* című, sziporkázóan szellemes, Erasmus nyomdokain járó dialógusa – illetve propagandisztikus vitairata – is, amelynek szereplői (a „német”, a „magyar”, a „török” és mások) éles szóváltásba keverednek az aktuális 1605. évi politikai helyzet kapcsán, s e perlekedésből természetesen a „magyar” szereplő, vagyis a Bocskai pártján lévő felkelők álláspontja kerül ki győztesen.⁸¹

Úgy vélem, különösen a *Relatio* és a *Hungaroteutomachia* bír jelentőséggel témánk szempontjából. E két mű már a pillanatnyi politikai helyzet „uralására”, a közvélemény megnyerésére készült – vagyis a bizonytalan polgárháborús helyzetben ilyesfajta „rapid” múltértelmezésre volt szükség. Változó igényeket jeleznek ezek a művek: a szembenálló politikai táborok mind itthon, mind külföldön egyre rutinosabban nyúltak az írásos propaganda eszközához.⁸² Ez egyértelműen hatással volt a történetíráshoz is.

Fontos még hangsúlyozni Bocatiusnál egy másik komoly elmozdulást a korábbi korszak historikusaihoz képest. Latin prózája ugyanis e műveiben és máshol is szándékosan szabálytalan, elliptikus, szaggatott, a Lipsius-féle stílusra emlékeztet; erős hatással vannak rá a római komédia-szerzők (Plautus és Terentius), valamint a korszakban divatozó ezüstkoriak, Seneca és Tacitus.⁸³ Ezt az igen éles irányváltást, és a felvett új írásmódot szerzőnk kiváló tehetségének köszönhetően nagyon magas szinten tudta alkalmazni.

⁷⁹ Életére ld. CSONKA 1985.

⁸⁰ A kritikai kiadás: BOCATIUS 1990–1992, 1–3.; a két említett műre (*Relatio*, *Olympias carceraria*) ld. a prózai műveket tartalmazó 3. kötetet. A *Relatio*-ban megfogalmazódó török-képre ld. KÁRMÁN 2006, 89–90.

⁸¹ Ld. BOCATIUS 2014; ezt külön jelentettük meg Kees Teszelszkyvel 2014-ben, mivel a kritikai összkiadásból kimaradt. A művel kapcsolatban ld. a kiadásban szereplő tanulmányokat. Még ld. TÓTH 2017a, 62–66.; TESZELSZKY 2023, 138–166.

⁸² A témára ld. BENE 1999, 326–391.; G. ETÉNYI 2002; TESZELSZKY – ZÁSZKALICZKY 2012; ZÁSZKALICZKY 2019.

⁸³ A feltehető lipsiusi mintára s általában a korabeli anti-ciceroniánus stílusirányzatra ld. részletesen CROLL 1966; újabban ld. DENEIRE 2012. Bár Lipsiust kevésszer idézi Bocatius a műveiben, bizonyosan jól ismerte munkáit; a *Hungaroteutomachia*-ban és az alább ismertetendő *Historica parascevé*-ben is tekintélyként hivatkozik rá. Ld. BOCATIUS 2014, 1.63, BOCATIUS 1992. nr. 41. (A műveket a kritikai kiadás szakaszbeosztása szerint idézzük.)

Tényleges történetírói munkája csak egy van Bocatiusnak: az 1621. évi *Historica parasceve*. Ám ez is csak „előkészület”, és egy abba belefoglalt újabb *ars historica*. A rövid értekezésben ugyanis Bocatius – immár Bethlen Gábor erdélyi fejedelem történetírójaként – csupán beharangozta készülő munkáját, amely ott kezdődött volna, ahol az elődök, jelesül Szamosközy abbahagyta, vagyis valamikor az 1600-as években;⁸⁴ emellett segítséget kért olvasóitól, mind az anyagiak, mind a források terén. Ez a kissé szószátyár és csapongó mű azért nagyon fontos mégis, mert Bocatius tudatosan boncolgatja benne a történetírás módszertanának néhány lényeges kérdését, s láthatóan tisztában van az ezzel kapcsolatban lefolytatott korábbi vitákkal. Igaz, a „szakirodalomból” csak Bodin és Révay idéződik meg név szerint (az utóbbi a magyar tulajdonnevek külföldi szerzők általi eltorzítása kapcsán),⁸⁵ de a Bocatius által tárgyalt kérdésfelvetések jól ismertek máshonnan. Ezek a következők: hogyan dolgozzon a történész, miért hasznos a történelem, és kideríthető-e egyáltalán az igazság az egymásnak ellentmondó, hazugságokat terjesztő – korábban ugyanakkor általa is művelt – propaganda-irodalom világában?

Az utóbbi tárgykör egyben a legélesebben kidomborodó probléma Bocatius szövegében, és egyáltalán nem csak teoretikusan. Szerzőnk ugyanis megszólítja az ellenpárti „véleményvezért”, a politikai vitairatok gyártásában szintén jeleskedő Pázmány Péter érseket,⁸⁶ s számon kér rajta bizonyos, általa hazugságnak minősített állításokat⁸⁷ – egyben ő is vádakát fogalmaz meg,⁸⁸ illetve jelzi, hogy a magyaroknak nem kellene eltérni, hogy a főpapok, így mindenféle „Pázmányok”, „Kleslek” (utalás Melchior Klesl bíborosra, II. Mátyás egykori nagyhatalmú kancellárjára) beleárt-sák magukat a politikába.⁸⁹ Nyilván Bocatius itt már messze jut a történetírástól – ez már a napi politikai sárdobálás világa.

⁸⁴ Ld. BOCATIUS 1992, nr. 24–25.

⁸⁵ Bodin *Methodus*ára való egyik szép hivatkozás: „Verita[ti]s nimirum (inquit Bodinus in Methodo Historica) ea vis et natura, ut non nisi longo ac diuturno tempore in lucem eruat, cum scilicet vulgi errores, adulationes et odia conquierunt.” Ld. BOCATIUS 1992, nr. 4. Bodin hatására Bocatiusnál ld. még BENE 2005, 90.; BENE 2008, 496. A Révayra való hivatkozást ld. BOCATIUS 1992, nr. 54.

⁸⁶ Ld. Pázmány eme írásaira újabban Báthory Orsolya tanulmányait: BÁTHORY 2019; BÁTHORY 2022.

⁸⁷ Pázmányt megszólítva ezt írja: „Tu (vel quisquis ille anonymus, qui tibi velificatur) scribis, vestros illos hic Cassoviae, quod sollicitati ad diversam religionem Catholicae Romanae renuntiare noluerint, fuisse trucidatos. Falsum. Tu scribis, cadavera eorundem super foetutinas Bocatii proiecta. Falsum. Falsa et alia quaedam.” BOCATIUS 1992, nr. 83–84. Csonka Ferenc egyébként – helyesen – jelzi, hogy itt a *Falsae originis ... refutatio* című, 1620-ban megjelent császárpárti vitairatra utal Bocatius (ld. a szakaszhoz fűzött jegyzetet), amelynek valóban Pázmány Péter a szerzője. A művet és a vonatkozó helyet ld. PÁZMÁNY 1619 [A4]r; a műre ld. KÁRMÁN 2019, 164–171.; BÁTHORY 2022, 84–91.

⁸⁸ Így például felemlegeti a császári katonák 1621 januárjában elkövetett csepregi vérengzését. Ld. BOCATIUS 1992, nr. 57.

⁸⁹ „Utinam reipublicae florentis ac tranquillae turbatores historias vetustiores diligentius legissent et accuratius perpendissent...! [...] Non Gleselii, Pasmanni alterum tulissent et adhuc ferrent pedem in sandalio, alterum in cothurno...” BOCATIUS 1992, nr. 34., 37.

Ugyancsak ennek a zaklatott korszaknak a gyermeke Elias Berger (1562–1644), egy kriptokálvinista evangélikus lelkész fia, Révay Péter barátja vagy inkább – a köztük lévő rangkülönbség miatt – patronáltja.⁹⁰ Heidelbergben tanul, s utána egy darabig tanított is Trencsénben, de aztán más karrierutat választ: 1600-ban egyértelműen katolikus szellemben fogant költeményfüzért ad ki a keresztről mint jelképről, amelyet állítása szerint a pápa adott isteni intésre Szent Istvánnak. Ezzel nyilván katolikus pártfogókat célozott meg: először Kutassy János esztergomi érseket, de nem sokkal később, 1602-ben már magát a császári udvart, illetve – jó politikai érzékkel – a Habsburg főhercegeket, akiket *Domus augustissimae Austriae columnae sidera caesares, monarchae, archiduces* című epikus költeményében vett sorra, 1281-től 1490-ig. A siker nem is maradt el: 1603-ban Prágában koszorús császári költői címet kapott, de 1604 januárjában már alighanem Mátyás főhercegtől kérvényezi a történetírói titulust, amelyet ugyancsak sikerült elnyernie.⁹¹ Ezután már csak a nagy opuszt, a magyar történetet kellett volna elkészítenie – ám csak kisebb értekezésekre, költői művekre futotta tőle, míg az országhistóriája kéziratban, félkészben maradt ránk.

Hogy a *Historia Hungariae divisa in tres reipublicae species...* miért nem jutott el a befejezésig, arra több lehetséges válasz is adható.⁹² Fontosabb azonban a mi szempontunkból a mű tartalma és minősége. A korábbi kutatás már megállapította, hogy az 1608-ig, azaz Rudolf magyarországi uralkodásának végéig terjedő rész kevés önállóságot mutat.⁹³ Nemrég azonban előkerült a II. Mátyás hatalomra jutását és uralmát (1607–1619) tartalmazó kötet, valamint egy töredék, amely az 1631–1633. évek históriáját foglalja magába.⁹⁴ Ezek a részek már igen sok egyedi és máshonnan nem ismert információt tartalmaznak, mert Berger e korszakban szem- és fültanúként érzékletesen rögzítette az egyes politikai események apró mozzanatait, a szereplők motivációt, az udvari intrikákat. Igaz, állításait a kutatók még nem vizsgálták alaposabban, így kérdés, mennyire tekinthetők hitelesnek.

A II. Mátyás korát tárgyaló, önállóan írt rész az intencióit és elfogultságait tekintve is igen emlékezetes és érdekesítő munka, amelyben a szerző hatásosan érvényesíti saját – illetve megbízója – nézőpontját. Igencsak feltűnő, hogy Berger minden esetben nagy részletességgel ismerteti a felekezeti konfliktusokat, és friss konverzitaként mindig a lehető legélesebben képviseli a katolikus oldal érveit – miközben persze hajdani egyháza, a lutheránus gyülekezet ügyeiben is nagy tájékozottságról tesz

⁹⁰ Életére és munkásságára újabban, a korábbi irodalommal: KULCSÁR 2008b; TESZELSZKY 2014.

⁹¹ TESZELSZKY 2014, 154., 156.

⁹² Uo. 161–168.

⁹³ Vö. KULCSÁR 2008b, 194–196.

⁹⁴ Ld. [Elias BERGER], *Matthias secundus Rex Hungariae (Historia Ungarica 1607–1618)*, ÖNB SHAD Cod. 8229; [Elias BERGER], *Res sub Ferdinando II. imperatore gestae. Pars secunda, continens annos 1631–1633*, (kézirat), EK Kézirattár, G. 70. Még ld. VISKOLCZ 2013, 293–294., 298–299.; TESZELSZKY 2014, 163. A további meglévő kéziratok: EK Kézirattár, Hevenesi Gyűjtemény 83–85. köt. (kezdetektől 1606-ig), ÖNB SHAD Cod. 8677., 8464. (1458-tól 1606-ig)

tanúbizonyyságot.⁹⁵ Hangneme ilyenkor különösen harcias, polemikus, és meg sem próbál kiegyensúlyozott vagy mérlegelő pozíciót felvenni – nyilván nem függetlenül attól, hogy ezt a részt valószínűleg már II. Ferdinánd idején, az időközben meginduló harmincéves háború küzdelmei alatt írta.

Ami a stílusjegyeket illeti, a szöveg felemás képet mutat. Feltűnő, hogy Berger bátran működteti az ekkor már kissé elavultnak ható humanista eszköztárat a művében. Ómenek és más antikizáló stíluselemek keltik elsősorban ezt a benyomást, de leginkább a nagy számban felbukkanó fiktív orációk. Vannak azonban modernnek ható vonások is a *Historiában*. Berger prózája már magán hordozza a fentebb említett anti-ciceroniánus, lipsiusi prózastílus vonásait,⁹⁶ amelyeket Bocatiusnál is látunk: ebben tehát már van előrelépés. Emellett nála is erős tacitizmus mutatható ki, különösen amikor az udvari intrikákról, cselszövésekről, az *arcana imperii*-ről ír,⁹⁷ vagy éppen a szolgálalkú magyar nemesekről.⁹⁸ Igaz, az európai Tacitus-mánia tető-

⁹⁵ Így pl. nagy terjedelemben tárgyalja a Thurzó György által megszervezett 1610. évi evangélikus zsolnai zsinatot, hosszan ecsetelve, hogy a nádor a vallási ügyekben hamis módon magához ragadta azt a hatalmat, amely csak az érsekeknek vagy helyetteseiknek jár („de rebus sacris falso sibi arrogando auctoritatem eam, quae solis metropolitanis aut eorum vicariis competit...”, BERGER, *Matthias secundus* [ÖNB SHAD Cod. 8229] 98r), egyben áttekinti a reformáció magyarországi elterjedését is, igen elítélő hangnemben. Uo., ff. 96r–100v. A reformátusokról sincs jó véleménye, akikről egyebek mellett megjegyzi, hogy „vesano Helveticae confessionis nomine gloriantur”. Uo. 100v.

⁹⁶ Sallustiusból merít ebben a mondatban: „Facies pugnae varia, incerta, foeda, atque miserabilis, nihil inter illos consilio, neque imperio agi.” BERGER, *Matthias secundus* [ÖNB SHAD Cod. 8229] 138r–v.; vö. Sall. Iug. 51. „facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: ... nihil consilio neque imperio agi.” A szaggatott, homályos, elliptikus sallustiusi próza ugyancsak mintakép volt Lipsius attikai stílusmodelljében. Vö. CROLL 1966, 23–25. A lipsiusi *necessitas* miatt érdekes az a mondat, amit az olmtüzi püspök mond a II. Mátyás csehországi hadjárata miatt háborgó cseh rendeknek: „Nam cum omnia victoris sint, cum necessitas urgeat, quicquid relinquitur, pro munere habituri estis.” BERGER, *Matthias secundus* [ÖNB SHAD Cod. 8229] 27v. Egyébként a *necessitas* tagmondatát leszámítva a szövegrész liviusi reminiscencia (Liv. 21.13.5.).

⁹⁷ Kedves szava az *arcanus*, csakúgy, mint Tacitusnak. Illésházy István, a későbbi nádor „omnium arcanorum particeps et pene arbiter factus” Mátyás főherceg mellett (BERGER, *Matthias secundus* [ÖNB SHAD Cod. 8229] f. 5r); Thurzó György, a másik későbbi nádor „ex arcano principis edoctus” javasolja Mátyás kormányzóvá jelölését (uo. f. 10r); Forgách Ferenc érsek Illésházra adja a voksát a nádorválasztáskor, s ebben követi az egész klérus, „seu auctoritate sui metropolitani motus, seu quod ex arcano pacto facerent” (uo. 61r) stb. Az *arcanus*ra Tacitusnál ld. BENARIO 1963; általában a tacitusi *arcana imperii*-nek mint fogalomnak a 17. századi államelméleti irodalomban tapasztalható jelentőségére – amely alatt a korlátlan uralkodói hatalom biztosításának titkos, elleplezett módszereit, manővereit értették – ld. STOLLEIS 1990.

⁹⁸ Az Illésházynek gratuláló nemesek bemutatásakor egyenesen Tacitusból merít, változtatás nélkül: „Ita studio votisque certabant, nec metu saltem et amore, sed ex libidine servitii, ut in familiis privata cuique stimulatio et aemulatio.” Ld. BERGER, *Matthias secundus* (ÖNB SHAD Cod. 8229) 62r–v.; vö. Tac. Hist. 1.90.

zésekor⁹⁹ az lett volna a furcsa, ha a császárvárosban élő, tájékozott Berger nem kezd el a „zsarnokok ostorának” modorában írni. Mindenesetre ez a vonás eltávolítja őt a korábbi humanista históriáktól. Emellett nála is feltűnik a nagy korabeli tekintély, Bodin¹⁰⁰ – vagyis tájékozódott az új áramlatok felé.

Erre szolgál bizonyítékul kéziratban maradt kronológiai munkája is (*Duplex speculum chronologicum*).¹⁰¹ A műben elméleti fejtegetéseket is papírra vetett, és ehhez a frissebb kronológiai szakmunkákat is használta, így Joseph Justus Scaliger (1540–1609) és Jacobus Salius (Jacques Salian, 1557–1640) köteteit.¹⁰² Az különböző időrendi táblázatok, időszámítások, naptárak egymásnak való megfeleltetése a korban éppen Scaligernek köszönhetően indult virágzásnak;¹⁰³ általában elmondható, hogy a korabeli kronológia – egzakt, szaktudományos jellege, de más kapcsolódások miatt is – közelebb állt az antikvarianizmushoz, mint a korszak történetírásához. Berger munkája már csak emiatt is feltétlenül érdemes lenne a további vizsgálatokra.

Összegzés

Tanulmányunkban arra tettünk kísérletet, hogy bemutassuk: miképpen szorult vissza, illetve lett egyre kevésbé kizárólagos irányzat Magyarországon a humanista történetírás modellje, vagyis az ehhez a fogalomhoz társított stílusesszók, módszerek, írói eljárások. Ahogy már jeleztük, ez semmiképpen sem egy hirtelen váltás volt: az új eszmék, minták, divatok lassan lazították fel a korábbi sémákat. A változás mégis jól kitapintható és elkerülhetetlen volt. A történetírással szemben támasztott elvárások és kifogások, az új prózastílus és megváltozott antik írói kánon, az államelméleti nézőpont dominánssá válása, mélyülő felekezeti és politikai törésvonalak, s a törésvonalakban elburjánzó pamfletirodalom: mind kihívásként jelentkeztek ebben a korszakban.

A fenti megállapítások alátámasztása, illetve jobb megértése végett érdemes a fontosabb trendeket kiemelni a periódusban. Az egyik ilyen az egyetemjárás súlypontjának megváltozása. A korszak első felében még a padovai centrum hatása érvényesül – legalábbis a történelmi műveket írók körében –, illetve az itáliai historikusok, főleg Giovio (és nyomában Brutus) minta-szerepe. Ezt figyelhetjük meg Szamosközy-nél, Istvánffy-nál, kései példaként Bojti Veres Gáspár-nál. Szamosközy-nél a padovai stúdiumok egy igen értékes gyümölcsöt teremnek: az első nemzetközi szinten is számontartott magyar antikvárius munkát, az *Analectát*, amely reflektáltsággal, felkészültségével kimagaslik a korszak honi tudományosságában. Ám a padovai egyetem jelentősége e tekintetben a 17. század elején erősen visszaesett – talán a

⁹⁹ Ld. erre MOMIGLIANO 1990, 126.

¹⁰⁰ „Senatum hunc merito Hungariae appellare possis, de quo Theodosius Imperator ait: humanum esse edicta fieri consensu senatorum. Qua voce *humanum* ostendit, inquit Bodinus, non tam necessitatis esse, quam humanitatis senatorum auctoritatem interponi.” Ld. BERGER, *Matthias secundus* (ÖNB SHAD Cod. 8229) 76r–v.

¹⁰¹ A mű kézírata: EK Kézirattár, G 69.

¹⁰² Vö. KULCSÁR 2008b, 195.

¹⁰³ Ld. erre GRAFTON 1975; GRAFTON 1993.

háború miatt is –; helyette inkább a bécsi egyetemen, vagy német akadémiákon tanulnak a história művelői.

Szintén nagyon fontos, hogy korszakunkat végigkíséri a történetírás módszertani kérdéseinek, vagyis az *ars historica* problémáinak a boncolgatása. A téma felbukkan Baranyai Decsinél és Szamosközyénél is, akik bár a humanista paradigmán belül alkotnak, a történetírásról és történetírókról szóló fejtegetéseik már egybekapcsolódnak az addigi humanista kánon kritikájával. Szintén elég tudatosan tárgyalja e problémákat Révay, illetve Bocatius. Ide kapcsolódik korszakunk második felében a nagy teoretikusnak, Jean Bodinnak a hatása, akinek munkáit Révay, Bocatius és Berger egyaránt olvassa (sőt, talán Baranyai Decsi is). Bodin szintén a történetírás módszereire, a történeti művek hitelességére kérdez rá, s ezért fejtegetései igencsak időszerűek: honi népszerűsége is ennek köszönhető.

A tacitizmus is elég szignifikánsan feltűnik a vizsgált periódusban. Baranyai Decsi feltehetőleg, Szamosközy egészen bizonyosan mintaként tekintett a nagy antik tekintélyre, ahogyan Berger is. Utóbbi két szerzőnél a Tacitus-imitációval együtt nyilvánvalóan kiemelt témává válik az uralkodó és alattvaló viszonya, az uralkodói hatalom határai és túlkapásai is – valójában ez a korszakban szorosan együtt járt Tacitus értelmezésével, vagyis mindig implikálta az államelméleti megközelítést. Szintén kézbe vette az *Annales*t és a *Historiaet* Istvánffy és Bocatius, de náluk a hatás inkább csak stílári; végül Révay előtt sem volt ismeretlen a szerző, de lehet, hogy ő csak másodkézből – Lipsiuson keresztül – jutott hozzá.¹⁰⁴

Fontos még a korszakban a latin prózastílus változása – ami persze a tacitizmustól egyáltalán nem volt független. Leginkább a két késői szerzőnél, Bocatiusnál és Bergernél fogható meg a nagyon tudatos irányváltás, amikor is az addigi cicerói-liviusi stílus helyett az ezüstkoriak, elsősorban Tacitus és Seneca lettek az irányadók, kiegészülve Plautusszal, Terentiuusszal, Sallustiuusszal és a Cicero-levelek latinságával. Ennek a fordulatnak is Lipsius volt a zászlóvivője, és úgy látszik, hogy a 17. század elejére már Magyarországon is gyökeret vert az „attikai” stílus,¹⁰⁵ a maga tömörségével, dísztelenségével, elliptikus szerkesztésével, metaforáival.

Ami magát Lipsiust és a lipsiusi neosztoicizmust, és általában a korabeli államtudományi irodalmat illeti, Baranyai Decsi, Bocatius és Berger munkáiban is kitapintható ezek hatása, de a korabeli honi historiában a leghangsúlyosabban Révayn keresztül jelentkezik. Ő viszont olyannyira érdeklődik a korszak államtudományi szerzői iránt, hogy maga is azzá akar válni, miközben históriát ír: műve ezért egyszerre történetírás, és a történetírás államelméleti nézőpontú, lipsiusi-boterói kommentárja, ahol a saját szövegéből ő maga vonja le a tanulságokat, és sűríti őket sentenciákba, aforizmákba.¹⁰⁶ Nemcsak emiatt újszerű történetírása, hanem a humanista eszköztár elhagyása miatt, illetve a sajátos új szerkezet (évszázadokra osztás), valamint a szó szerint idézett források okán is. Ha nem is ő a legkimagaslóbb szerző a

¹⁰⁴ BÓNIS 1981, 86.; TÓTH 2021, 69.

¹⁰⁵ CROLL 1966, 20–21.

¹⁰⁶ Zrínyi Miklós Mátyás-elméletei mutatják vele a legközelebbi rokonságot – több évtizeddel későbből. Vö. erre BENE 2016, 86; TÓTH 2021, 88.

korszakban – ez a titulus sokkal inkább az utolsó nagy humanistát, Istvánffy-t illeti meg –, az ő művei érzékeltetik leginkább a változásokat.

Sok olyan új trendet, irányzatot látunk tehát, amelyek a jelek szerint eltávolították a szerzőket a korábban bevett technikáktól és módszerektől. Az *ars historica*-diskurzusban például a fiktív beszédekről is komoly vita folyt a korszakban, és sokan kétségbe vonták ezek létjogosultságát a történetírásban – Brutus is ezért volt kénytelen védelmükre kelní a *De historiae laudibus*-ban.¹⁰⁷ Az államtudomány avagy államelmélet nézőpontjának túlsúlyba kerülése szintén másfelé vitte a fókusz: a retorizáló, antikizáló elbeszélés, a virtus és a fáma, a fátum és a fortuna feletti elmélkedés mellett és olykor már helyett az állam működésére vonatkozó tanulságok levonása, vagy az *arcana imperii* feltárása volt a fontosabb. Az új prózastílus is elbizonytalanító, elidegenítő hatású lehetett az előző minták tekintetében.

A korábbi humanista paradigma ennek ellenére nem tűnt el teljesen. Láthattuk, hogy Berger is sok elemet megtartott a korábbi eszköztárból; és Erdélyben is születnek még a században olyan munkák, amelyekre nem hatnak annyira az új irányzatok, és a kései humanizmus világában maradnak. Ilyen például Somogyi Ambrus (Ambrosius Simigianus, 1564–1637 u.) *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum* című műve, amely az 1490–1606 közötti eseményeket tárgyalja – bár csak az 1588–1601 közötti évek tárgyalása önálló, a többi rész inkább kompiláció.¹⁰⁸ Szamosközyhez hasonlóan Heidelbergben és Padovában pallérozódott Bojti Veres Gáspár (1590 k.–1640 k.), aki aztán Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) belső embere, krónikása lett; töredékesen megmaradt műve (*De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*) szép humanista alkotás, de az urának való feltétlen hódolat jellemzi.¹⁰⁹ Az erdélyi történetírás a 17. század további részében is ezt az – ekkor már kissé meghaladottnak számító – késő-humanista stílust részesítette előnyben, olykor erős kompilációs hajlammal, mint az említett Somogyi Ambrus és később Bethlen Farkas is.

De az új motívumok, a paradigmából való kimozdulások ezen a mellékvágányon is feltűnnek. Bethlen János egy vaskos Tacitus-reminiscenciával kezdi a művét,¹¹⁰ és általában is a nagy elődöt követi hangvételtben, stílusban¹¹¹ – meg persze kutatja a fejedelemek praktikáit és titkos szándékait, amint Tacitus és a korszak államtudományi írói.¹¹² Bethlen Farkas pedig már Lipsius *Politica*-ját idézi munkája ajánlásában – jellemző módon annak kapcsán, hogy teljesen idegen anyagból dolgozik, de a kész épület mégis az ő alkotása.¹¹³

¹⁰⁷ A vitákra általában ld. GRAFTON 2007, 34–49.; Brutusra ld. TÓTH 2019b, 126–128.

¹⁰⁸ A mű 19. századi kiadása: SOMOGYI 1800–1840; a szerzőre bővebben: BARTONIEK 1975, 307–326.

¹⁰⁹ 19. századi kiadása: BOJTI VERES 1809; a szerzőre még ld. BARTONIEK 1975, 327–338.

¹¹⁰ „Transylvaniam a principio inclyti reges Hungariae possedere”; BETHLEN J. 1663, 1.; vö. Tac. Ann. 1.1. „Urbem Romam a principio reges habuere”. Tacitizmusát régóta számon tartják; vö. JANKOVICS 1992, 606.

¹¹¹ Egy helyen egyenesen utal rá: „...adeo ut (si caedes hominum eximas) Tiberii, Corneliique Taciti putes rediisse tempora...” BETHLEN J. 1663, 21.

¹¹² Vö. BENE 1994, 142., 146.

¹¹³ Ld. BETHLEN F. 1782, xii.; fordításban: BETHLEN F. 2000, 9–10.

Nagyon fontos jelenség még, hogy a 17. század elején a történetírás, valamint a múltról való diskurzus még inkább a politikai és felekezeti viszályok, polémiai foglyává, illetve az egyes szekértáborok kiszolgálójává válik Magyarországon. A valláskérdés a 16. századi történetírásban még nem jelentkezett, mivel a reformáció akkoriban még nem vált nyílt konfliktus forrásává Magyarországon; ez azonban a 17. század elején, az erőszakos templomfoglalások, majd Bocskai fellépése és a protestáns egyházak törvényi elismerése nyomán megváltozott.¹¹⁴ Így a magyar múlt-szemléletben a már korábban meglévő politikai megosztottság¹¹⁵ mellé felsorakozott a felekezeti megosztottság is. A probléma a katolikus Istvánffyánál is kitapintható, aki már nem tudja pártatlanul tárgyalni a vallási szempontból érzékeny eseményeket; és ugyanez mondható el Révayról, akinek a műve igen gyakran a lutheránus álláspontot tükrözi. Ők azonban még képesek voltak ezeket az elfogultságukat némileg kontrollálni, és egy olyan történetet elbeszélni, amellyel a politizáló közvélemény jelentős része egyetértett. Bocatius ezt már kevésbé tehette meg a fegyveres harc közepén: ő az *ars historica*-problémákat taglaló történeti értekezésében is az ellenoldallal vitázik, vádaskodik és cáfol. Kortársa, Berger pedig minden erejével és szenvedélyével egykori hitsorsosai, a magyarországi lutheránusok ellen fordítja a tollát. A következő évtizedekben a múltról való eszmecsere a politikai röpiratok, pamfletek és a hitviták szintjére csúszik le;¹¹⁶ nem születik nagy történeti összefoglaló, mert nincs már közös történet, sem a közelmúltból, sem a régmúltból.

Nem csupán magyarországi jelenség volt ez. A nagy vallásháborúk idején a történelem és főleg a közelmúlt értelmezése Európa nyugati felén is kettészakadt: propagandaművek, pamfletek, sőt, egészen új műfajok (pl. az ellenfélnek tulajdonított „hitteles” titkos dokumentumok kiadása) kínálták a helyes magyarázatot az imént megtörtént eseményekre, s persze mindegyik oldalnak megvolt a saját verziója, illetve „történetésze” – vagyis inkább propagandistája.¹¹⁷ Az általunk vizsgált periódusban tehát a történetírás lassanként Magyarországon is átlépett az átmeneti korból, egy voltaképpeni válságos időszakba, amikor maga a történelem mint tudomány létjogosultsága is megkérdőjeleződött – éppen a történetírók megbízhatatlansága, elfogultsága, illetve a politikai érdekeknek és hatalmaknak való kiszolgáltatottsága miatt.¹¹⁸

¹¹⁴ Ld. erre további irodalommal: TÓTH 2017b.

¹¹⁵ Az erdélyi hatalmi központ létrejöttével már a 16. században szükségesszerű volt az eltérő történelemértelmezés kialakulása Bécsben és Gyulafehérváron. Ld. erre még Kasza Péter tanulmányát ugyanezen kötetben.

¹¹⁶ Ld. fentebb a 82. jegyzetben idézett irodalmat; a Bethlen Gábor első támadása idején keletkező politikai irodalomra, s az abban kettéváló jelen- és múltértelmezésre ld. TÓTH 2018b, TÓTH 2019d, BÁTHORY 2019, KÁRMÁN 2019, KÁRMÁN 2020; egy későbbi példa, amikor a hitvitákban merülnek fel történelmi témák: GARADNAI 2018.

¹¹⁷ Ld. BURKE 2012, 268–269.; a harmincéves háború alatti propaganda-háborúra ld. G. ETÉNYI 2002; az ellenfél (valós vagy hamisított) iratainak kiadására mint korabeli műfajra ld. ALMÁSI 2014.

¹¹⁸ A történetírás általános válságára a 17. században ld. BURKE 2012. 265–271.

IRODALOMJEGYZÉK

Gyűjtemények

EK kézirtattár

Egyetemi Könyvtár (Budapest), Kézirtattár

ÖNB SCHAD

Österreichische Nationalbibliothek (Wien), Sammlung von Handschriften und alten Drucken

Kiadott források

BARANYAI DECSI 1596

BARANYAI DECSI János (kiad.): *Az Caius Crispus Salustiusnac ket historiaia... magyarra fordittatot Baronyai Detsi Janos által...* Szeben, 1596.

BARANYAI DECSI 1866

BARANYAI [BARONYAI] DECSI János, *Magyar históriája, 1592–1598*. Közli TOLDY Ferenc, Pest, 1866. (Monumenta Hungariae Historia – Scriptores, 17.)

BETHLEN F. 1782

BETHLEN Farkas, *Historia de rebus Transsylvanicis*. editio secunda, Tomus primus, Cibinii, 1782.

BETHLEN F. 2000

BETHLEN Farkas, *Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538)*. I–II. könyv. Ford. BODOR András, jegyz., mutató: PÁLFFY Géza. Budapest–Kolozsvár, 2000.

BETHLEN J. 1663

BETHLEN János: *Rerum Transylvanicarum libri quatuor, continentes res gestas principum ejusdem ab anno 1629. usque ad annum 1663*. [S. l.], 1663.

BOCATIUS 1990–1992

BOCATIUS, Ioannes: *Opera quae exstant omnia. Poetica (1–2.), Prosaica (3.)*, edidit Franciscus CSONKA, Budapest, 1990–1992 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisquae Aevorum, Series Nova XII/1–3.)

BOCATIUS 1992

BOCATIUS, Ioannes: *Historica parasceve, seu Praeparatio ad rerum in Hungaria Transylvaniaeque trium imperatorum ac regum: Rudolph[i] II., Matthiae II. et Ferdinandi II. nec non elect[i] novi reg[is] Gabrielis tempore gestarum opus historiale, ad cuius augmentum (praemissa huius instituti dignitate, utilitate, necessitate et iucunditate) subsidia petit literata et consortia ab omnibus et singulis, quidpiam conferre valentibus et volentibus Ioan[nes] Bocatius...*, in BOCATIUS 1990–1992, 3 (1992), 53–72.

BOCATIUS 2014

BOCATIUS, Johannes: *Hungaroteutomachia vel colloquium de bello nunc inter Caesareos et Hungaros excitato*. – *Magyarnémetharc, avagy beszélgetés a császáriak és a magyarok között most fellángolt háborúról*. Kiad. Kees TESZELSZKY – TÓTH Gergely. Budapest, 2014.

BOJTI VERES 1809

BOJTI VERES Gáspár (Casparus Bőjthinus): *De rebus gestis magni Gabrielis Bethlen*. In: *Monumenta Ungrica* [!], ed. Ioh. Christianus ENGEL, Viennae, 1809, 237–444.

CIL III

Corpus Inscriptionum Latinarum, voluminis tertii pars prior, Inscriptiones Aegypti et Asiae, inscriptiones provinciarum Europae Graecarum, inscriptionum Illyrici partes I–V comprehendens. Ed. MOMMSEN, Theodorus. Berlin, 1873.

GUEVARA 1611

Antonius de GUEVARA: *Horologium principum, sive de vita M. Aurelii imp. libri III*. ... opera et studio Iohannis WANCKELII, Torgae, 1611.

ISTHVANFIUS 1622

ISTHVANFIUS, Nicolaus: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*. Coloniae Agrippinae, 1622.

ISTVANFFY 1935

ISTVANFFY, Nicolaus: *Carmina*, ed. Iosephus HOLUB – Ladislaus JUHÁSZ, Lipsiae, 1935. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum – Saec. XVI–XVII.)

LIPSIUS 1581a

LIPSIUS, Iustus: *Imp. Caesari Maximiliano II. Aug. Germanico ... Iustus Lipsius D. N. M. Q. eius*. In: TACITUS 1581, *3–*5.

LIPSIUS 1581b

LIPSIUS, Iustus: *Ordinibus Bataviae I. Lipsius dedicat consecratque*. In: LIPSIUS, Iustus: *Ad Annales Corn. Taciti liber commentarius sive notae*. Antverpiae, 1581, *2–*4.

PÁZMÁNY 1619

[PÁZMÁNY Péter]: *Falsae originis motuum Hungaricorum succinta refutatio*. [S. l.], 1619.

RÉVAY 1613

RÉVAY Péter [Petrus de Rewa]: *De Sacrae Coronae Regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna annos ultra DC clarissimae brevis commentarius*. Augustae Vindelicorum, 1613.

RÉVAY 1659

RÉVAY Péter [Petrus de Rewa]: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de*

Nadasd... Quibus accessit seorsim Catalogus Palatinorum et Iudicum ejusdem Regni, opera et studio Gasparis Longolini... Francofurti, 1659.

RÉVAY 1979

RÉVAY Péter: Rövid emlékirata Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és győzedelmes voltáról, sorsáról. Ford. KULCSÁR Péter. In: KATONA Tamás (szerk.): *A korona kilenc évszázada. Történelmi források a magyar koronáról*. Budapest, 1979, 195–232.

RÉVAY 2021

RÉVAY Péter: *De monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae centuriae septem. – A Magyar Királyság birodalmáról és Szent Koronájáról szóló hét század*. Szerk., bev., jegyz. TÓTH Gergely. A latin szöveget gond. és ford. BENEI Bernadett – JARMALOV Rezső – SÁNTA Sára – TÓTH Gergely. I–II, Budapest, 2021.

SOMOGYI 1800–1840

SOMOGYI Ambrus (Ambrosius Simigianus): *Historia rerum Ungaricarum et Transsilvanicarum ab anno MCCCCXC usque MDCVI*, Liber I, ed. Josephus Carolus EDER; Liber II–IV, ed. Josephus BENIGNI de Mildenberg, Cibinii, 1800, 1840 (Scriptores rerum Transsilvanicarum, II/1–2.)

SZAMOSKÖZY 1593

SZAMOSKÖZY István (Stephanus ZAMOSIUS): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*. Patavii, 1593.

SZAMOSKÖZY 1876–1880

Szamosközy István történeti maradványai. Kiad. SZILÁGYI Sándor. I–IV, Budapest, 1876–1880. (Monumenta Hungariae Historica – Scriptores, XXI, XXVIII–XXX. köt.)

SZAMOSKÖZY 1992

SZAMOSKÖZY István: *Analecta lapidum (1593) – Inscriptiones Romanae Albae Juliae et circa locorum (1598)*. Kiad. BALÁZS Mihály – MONOK István, szerk. MONOK István. Szeged, 1992. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33.)

TACITUS 1581

TACITUS, C. Cornelius: *Opera omnia quae exstant*. I. LIPSIUS denuo castigavit et recensuit, Antverpiae, 1581.

Szakirodalom

ÁCS 2008

ÁCS Pál: A késő reneszánsz meglazult pillérei: Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban. In: MIKÓ Árpád – VERŐ Mária (szerk.): *Mátyás király öröksége: Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század* (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28–2008. július 27.), Budapest, 2008, 36–50.

ÁCS 2018

ÁCS Pál: Boccaccio Baranyában. Egy kivételes értelmiségi pálya a 16. század első felében: Istvánffy Pál. In: ÁCS – TÓTH 2018, 37–58.

ÁCS – TÓTH 2018

ÁCS Pál – TÓTH Gergely (kiad.): „*A magyar történet folytatója*”: Tanulmányok Istvánffy Miklósról. Budapest, 2018. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések)

ALMÁSI 2014

ALMÁSI Gábor: *A Secretissima instructio (1620). A kora újkor politikai paradigmaváltás egy Bethlen-kori röpirat tükrében*. Budapest, 2014.

BALÁZS – MONOK 1987

BALÁZS Mihály – MONOK István: Történetírók Báthory Zsigmond udvarában. Szamosközy István és Baranyai Decsi János kiadatlan műveiről. In: R. VÁRKONYI Ágnes (szerk.): *Magyar reneszánsz udvari kultúra*. Budapest, 1987, 249–262.

BALÁZS – MONOK – TAR 1992

BALÁZS Mihály – MONOK István – TAR Ibolya: Az első magyar ars historica: Szamosközy István Giovanni Michaele Bruto történetírói módszeréről, 1594–1598. In: *Lymbus: Művelődéstörténeti Tár IV*, Szeged, 1992, 49–86.

BÄRBULESCU 1992

Mihai BÄRBULESCU: Az „Inscriptiones Romanae” felirattani vonatkozásai. In: SZAMOSKÖZY 1992, 9–23.

BARTONIEK 1975

BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, MTA ITI–MTA Könyvtára, 1975.

BÁTHORY 2019

BÁTHORY Orsolya: Pázmány Vindiciae-je és Balásfi Refutatioja: Két röpirat a beszercebányai országgyűlés végzése ellen. In: KÁRMÁN – ZÁSZKALICZKY 2019, 197–222.

BÁTHORY 2022

BÁTHORY Orsolya: „Deákul írtam” – Pázmány Péter latinsága. In: AJKAY Alinka – HARGITTAY Emil (szerk.): *Pázmány Péter 450: Tanulmányok Pázmány Péter születésének 450. évfordulója alkalmából*, Budapest, 2022, 65–94.

BENARIO 1963

BENARIO, Herbert W.: Arcanus in Tacitus. *Rheinisches Museum Für Philologie*, 106 (1963/4) 356–362.

BENE 1994

BENE Sándor: A köpönyegforgatás dicsérete. Bethlen János, Erdély története 1629–1673. *Budapesti Könyvszemle*, 6 (1994/2) 140–149.

BENE 1999

BENE Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*. Debrecen, 1999.

BENE 2005

BENE, Sándor: The 'ars historica' debate in Hungary and Transylvania. In: HAUSNER Gábor – CSÁKVÁRY Ferenc (kiad.): *Az értelem bátorsága: Tanulmányok Perjés Géza emlékére*. Budapest, 2005, 75–90.

BENE 2008

BENE Sándor: A jövő története és az olvasók (1653: Zrínyi befejezi a Vitéz hadnagyot), In: JANKOVITS László – ORLOVSZKY Géza: *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*. Budapest, 2008, 487–500.

BENE 2012

BENE Sándor: Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről. In: KECSKEMÉTI Gábor – TASI Réka (szerk.): *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, Miskolc, 2012, 139–188.

BENE 2016

BENE Sándor: A sztoikus Zrínyi. In: NYERGES Judit – VERÓK Attila – ZVARA Edina: *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest, 2016, 69–86.

BÓNIS 1981

BÓNIS György: *Révay Péter*, Budapest, 1981. (Irodalomtörténeti Füzetek 104.)

BORZSÁK 1964

BORZSÁK István: Zrínyi forrásaihoz. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 68 (1964/2.), 209–215.

BORZSÁK 1977

BORZSÁK István: Forgách Ferenc és Tacitus. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 81 (1977/1), 51–60.

BURKE 2006

BURKE, Peter: Tacitism, Scepticism, and Reason of State. In: BURNS, J. H. – GOLDIE, Mark (eds.): *The Cambridge History of Political Thought, 1450–1700*. Cambridge, 2006, 479–498.

BURKE 2012

BURKE, Peter: History, Myth, and Fiction: Doubts and Debates. In: WOOLF, Daniel (ed.): *The Oxford History of Historical Writing. III. 1400–1800*. Oxford, 2012, 261–281.

CROLL 1966

CROLL, Morris W.: „Attic” and Baroque Prose Style. Ed. PATRICK, J. Max – EVANS, Robert O. – WALLACE, John W. Princeton, 1966.

CSEHY 2018

CSEHY Zoltán: Pásztorok, barátok, hősök: Istvánffy Miklós kisköltészetéről. In: ÁCS – TÓTH: 2018, 225–234.

CSONKA 1985

CSONKA Ferenc: Utószó. In: BOCATIUS János: *Öt év börtönben [1606–1610]*. Ford., jegyz., utószó: CSONKA Ferenc. Budapest, 1985, 187–244.

DENEIRE 2012

DENEIRE, Tom: The Philology of Justus Lipsius's Prose Style. *Wiener Studien* 125 (2012), 189–262.

ERDŐSI 2010

ERDŐSI Péter: A politikai színlelés funkciói és megítélése Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarában. In: G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés: a kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest, 2010, 77–108.

FAZEKAS 2018

FAZEKAS István: Istvánffy Miklós, a Magyar Kancellária titkára (1569–1581). In: ÁCS–TÓTH 2018, 89–102.

FÓGEL – IVÁNYI – JUHÁSZ 1936

FÓGEL, Iosephus – IVÁNYI, Béla – JUHÁSZ, Ladislaus: Introductio. In: de BONFINIS, Antonius: *Rerum Ungaricarum decades*. Tom. I, Edd. FÓGEL, Iosephus – IVÁNYI, Béla – JUHÁSZ, Ladislaus. Lipsiae, 1936 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum: Saeculum XV), v–liv.

FÖRKÖLI 2024

FÖRKÖLI Gábor: Révay Péter iskolai jegyzetei. In: PÁLFFY – TÓTH 2024, 119–144.

G. ETÉNYI 2002

G. ETÉNYI Nóra: Államelmélet, politika és pamflet a 17. századi Európában. *Aetas*, 17 (2002/1), 15–35.

GARADNAI 2018

GARADNAI Erika Csilla: *A felső-magyarországi hitvita. (1663–1672): Sámbar Mátyás, Pósaázi János, Matkó István és Czeplédi István polémiája*. Budapest, 2018.

GÖMÖRI 2000

GÖMÖRI, Görgy: International contacts of János Baranyai Decsi. *Acta Ethnographica Hungarica*, 45 (2000), 311–318.

GRAFTON 1975

GRAFTON, Anthony T.: Joseph Scaliger and historical chronology: The rise and fall of a discipline. *History and Theory*, 14 (1975/2), 156–185.

GRAFTON 1993

GRAFTON, Anthony: *Joseph Scaliger: a study in the history of classical scholarship, II, historical chronology*. Oxford, 1993. (Oxford–Warburg Studies)

GRAFTON 2007

GRAFTON, Anthony: *What was History? The art of history in early modern Europe*. Cambridge, 2007.

GRAFTON 2011

GRAFTON, Anthony: *A lábjegyzet: egy különös történet*. Ford. BOROS Gábor, Budapest, 2011.

GYULAI 2025

GYULAI Éva: Verancsicstól Mommsenig – A berlini Verancsics-kódex és tanulmányai. In: BÉKÉS Enikő – KASZA Péter – MOLNÁR Dávid (szerk.): *Sodalitates quondam et nunc – Tudós társaságok egykor és ma*. Szeged, 2025, 217–248.

HOLLER 2001

HOLLER László: „Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről”: Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratáról”. *Magyar Könyvszemle*, 117 (2001/3), 273–300.

HOLUB 1959

HOLUB József: Istvánffy Miklós Históriaja 1622-i kiadásának történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 75 (1959/3), 281–283.

JANKOVICS 1992

JANKOVICS József: Bethlen János, a politikus és a történetíró: Erdély története Szalárdi és Cserei között. In: BETHLEN János: *Erdély története 1629–1673*. Budapest, 1992, 603–619.

KÁRMÁN 2006

KÁRMÁN Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten. *Korall*, 26 (2006), 72–98.

KÁRMÁN 2019

KÁRMÁN Gábor: Bethlen Gábor soha meg nem írt manifestuma: A II. Ferdinánd elleni magyarországi háború legitimációja 1619–1620-ban. In: KÁRMÁN – ZÁSZKALICZKY 2019, 155–196.

KÁRMÁN 2020

KÁRMÁN Gábor: A harmincéves háború Magyarországon mint vallásháború. In: PÓSÁN László – VESZPRÉMY László – ISASZEGI János (szerk.): *Vallásháborúk, felekezeti konfliktusok Európában és a közeli térségekben az ókortól napjainkig*. Budapest, 2020, 295–323.

KÁRMÁN – ZÁSZKALICZKY 2019

KÁRMÁN Gábor – ZÁSZKALICZKY Márton (szerk.): *Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarorszáján*. Budapest, 2019.

KASZA 2018

KASZA Péter: „Írtanak pedig akkor esztendő számának 1541-et”: Istvánffy Miklós Buda elestéről. In: ÁCS–TÓTH 2018, 165–190.

KASZA 2023

KASZA Péter: Egy felesleges Erdély-történet? Bethlen Farkas históriájának jelentőségéről. In: EGYED Emese – PAKÓ László – WEISZ Attila (szerk.): *Certamen X: előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár, 2023, 343–356.

KISS 2018

KISS Farkas Gábor: Istvánffy Miklós Oláh-panegyricusa. In: ÁCS-TÓTH 2018. 207–224.

KULCSÁR 2003

KULCSÁR Péter: *Inventarium de operibus litterariis ad res Hungaricas pertinentibus ab initiis usque ad annum 1700. – A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*. Budapest, 2003.

KULCSÁR 2008a

KULCSÁR Péter: Ars historica. In: KULCSÁR 2008d 49–59.

KULCSÁR 2008b

KULCSÁR Péter: Berger Illés történeti művei. In: KULCSÁR 2008d 184–199.

KULCSÁR 2008c

KULCSÁR Péter: A humanista történetírás. In: KULCSÁR 2008d 60–93.

KULCSÁR 2008d

KULCSÁR Péter: *Humanista történetírás Magyarországon*. Budapest, 2008 (Kis-sebességkutatás Könyvek).

MOMIGLIANO 1990

MOMIGLIANO, Arnaldo: Tacitus and the Tacitist Tradition. In: MOMIGLIANO, Arnaldo: *The classical foundations of modern historiography*. Berkeley–Los Angeles–London, 1990, 109–131.

NAGY 2005

NAGY Gábor: *Vicissitudines. (Előkészület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikai kiadásához)*. Doktori értekezés. MTE BTK, Miskolc, 2005.

NAGY 2008a

NAGY Gábor: Lux veritatum. (Bocskai, szabadság, harc). *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica*, 13 (2008/2), 73–110.

NAGY 2008b

NAGY Gábor: „Tu patriae, illa tuis vivet in historiis”: Előkészület egy új Istvánffy Miklós életrajzhoz”. *Századok*, 142 (2008/5), 1209–1248.

NAGY 2014

NAGY Gábor: „Barbarorum iuga, exterorum dominatio”: Beiträge zur Modifizierung des ungarischen Feindbildes im 16. Jahrhundert. In: SPANNENBERGER, Nor-

bert –VARGA, Szabolcs (Hrsg.): *Ein Raum im Wandel: Die osmanisch-habsburgische Grenzregion vom 16. bis zum 18. Jahrhundert*. Stuttgart, 2014, 159–180.

NAGY 2018

NAGY Gábor: „...non memoris disrumpe silentia lethae, in quibus Hungariae facta sepulta iacent.” A Balásfi-életrajzról. In: ÁCS–TÓTH 2018. 103–123.

PÁLFFY 1998

PÁLFFY Géza: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adataira (16–17. század). In: TÓTH G. Péter (szerk.): *Veszprém a török korban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről*. Veszprém, 1998 (Veszprémi Múzeumi Konferenciák 9), 91–188.

PÁLFFY – TESZELSZKY 2019

PÁLFFY Géza – TESZELSZKY, Kees: Koronázási jelvényeink leghosszabb távolléte: Erdélyből Bécsen és Prágán át Pozsonyig (1551–1608). In: PÁLFFY Géza (szerk.): *A Szent Korona hazatér. A magyar korona tizenegy külföldi útja (1205–1978)*. 2. kiad., Budapest, 2019 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések) 169–269.

PÁLFFY – TÓTH 2024

PÁLFFY, Géza – TÓTH Gergely (szerk.): *A Szent Korona első kutatója. Tanulmányok Révay Péter koronaőréről és munkásságáról*. Budapest, 2024 (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések).

PETNEHÁZI 2018

PETNEHÁZI Gábor: Párhuzamos történetek. Egyéniség, politika, hitelesség Istvánffy Miklós és Forgách Ferenc történelmi műveiben. In: ÁCS – TÓTH 2018. 141–164.

PETNEHÁZI 2021

PETNEHÁZI Gábor: Ellentétes narratívák fogságában: Gian Michele Bruto és a *Rerum Ungaricarum libri*. In: BÉKÉS Enikő – KASZA Péter – KISS Farkas Gábor: *Latin nyelvű udvari kultúra Magyarországon a 15–18. században*. Szeged, 2021 (Convivia Neolatina Hungarica 4), 167–196.

PETNEHÁZI 2023

PETNEHÁZI Gábor: „Ut tantus thesaurus ex tenebris in lucem hominum prodeat”: Szamosközy István és a *Rerum Ungaricarum libri*. In: EGYED Emese – PAKÓ László – WEISZ Attila (szerk.): *Certamen X: előadások a magyar tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*. Kolozsvár, 2023, 321–342.

PETNEHÁZI 2024

PETNEHÁZI, Gábor: How to write History (?): The *Rerum Ungaricarum libri* and Neo-Latin historiography in Hungary in the 16th century. *Hungarian Studies*, 38, Spec. Issue (2024), 34–54.

PIRNÁT 1964

PIRNÁT Antal: A politikai és filozófiai elmélkedés. In: KLANICZAY Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Budapest, 1964 (A magyar irodalom története II.), 38–44.

SÁNTA 2024

SÁNTA Sára: *A magyar ókorkutatás atyja, Schönvisner István*. Budapest, 2024. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések)

SINKOVICS 1977

SINKOVICS István: Szamosközy István. In: SZAMOSKÖZY István: *Erdély története 1598–1599, 1603*. Budapest, 1977 (Bibliotheca Historica), 5–45.

STOLLEIS 1990

STOLLEIS, Michael: Arcana Imperii und Ratio Status. Bemerkungen zur politischen Theorie des frühen 17. Jahrhunderts. In: STOLLEIS, Michael: *Staat und Staatsräson in der Frühen Neuzeit*. Frankfurt am Main, 1990, 37–72.

SZABÓ 2017

SZABÓ András: *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*. Budapest, 2017. (Humanizmus és Reformáció 37.)

SZILÁGYI 1876

SZILÁGYI Sándor: Bevezetés. In: SZAMOSKÖZY 1876–1880, I, i–xxxii. (Ld. a források között!)

TESZELSZKY 2009

TESZELSZKY, Kees: *Az ismeretlen korona: Jelentések, szimbólumok és nemzeti identitás*. Szerk. CZIBERE Mária, ford. TROSTOVSKY Gabriella. Pannonhalma, 2009. (Historia pro Futuro)

TESZELSZKY 2014

TESZELSZKY, Kees: Elias Berger Historia Ungarica című művének keletkezése és háttere (1603/4–1645). In: TÓTH 2014a, 149–168.

TESZELSZKY 2023

TESZELSZKY, Kees: *The Holy Crown and the Hungarian Estates. Constructing Early Modern Identity in the Kingdom of Hungary*. Göttingen, 2023. (Refo500 Academic Studies 92.)

TESZELSZKY – ZÁSZKALICZKY 2012

TESZELSZKY, Kees – ZÁSZKALICZKY Márton: A Bocskai-felkelés és az európai információhálózatok: Hírek, diplomácia és politikai propaganda 1604–1606. *Aetas*, 27 (2012/4), 49–121.

TOMKÓ 2024

TOMKÓ Zoltán: Egy meghíúsított kiadás? Julius von Salm Báthory Zsigmondnak címzett levele Giovanni Michele Bruto Magyar történetéről (1592). *Lymbus – Magyarságtudományi Forrásközlemények*, 22 (2024), 321–343.

TÓTH 2013

TÓTH Gergely: A magyar történetírás kritikája és megújításának programja az 1740-es évekből: Bél Mátyás és a Scriptores rerum Hungaricarum. *Történelmi Szemle*, 55 (2013/4), 593–617.

TÓTH 2014a

TÓTH Gergely (szerk.): *Clio Inter Arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest, 2014. (Magyar Történelmi Emlékek: Értekezések)

TÓTH 2014b

TÓTH Gergely: Értelmezések fogságában. Az 1514. évi parasztháború a kora újkori magyarországi történetírásban. *Történelmi Szemle*, 56 (2014/4), 563–586.

TÓTH 2014c

TÓTH Gergely: Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája. In: TÓTH 2014a, 117–147.

TÓTH 2017a

TÓTH Gergely: Az erasmista szatirikus és a bebörtönzött mártír. Bocatius két műve, a *Hungaroteutomachia* és az *Olympias carceraria*. In: FAJT Anita – SZILÁGYI Emőke Rita – TÓTH Zsombor: *Börtön, exilium és szenvedés. Bethlen Miklós élet-történetének kora újkori kontextusai*. Budapest, 2017, 61–75.

TÓTH 2017b

TÓTH Gergely: A mellőzéstől a hitvitákon át a nagy egyháztörténetekig: a magyarországi reformáció a 16–18. századi történetírásban. In: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Pécs, 2017, 409–422.

TÓTH 2018a

TÓTH Gergely: A *Historiae* ismeretlen tájai: néhány lépéssel közelebb Istvánffy Miklós életének és munkásságának feltáráshoz. In: ÁCS–TÓTH 2018, 7–33.

TÓTH 2018b

TÓTH Gergely: Politika, történelem, műltszemlélet három 17. századi kanonok műveiben: Balásfi Tamás, Ráttkay György és Bársony György munkái. In: VARGA Szabolcs – VÉRTESI Lázár (szerk.): *Katolikus egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 17. században*. Pécs, 2018 (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 3), 297–314.

TÓTH 2019a

TÓTH Gergely: Állhatatosság és politika: Justus Lipsius munkásságának hatása (és hatástalansága) Révay Péter műveire. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 123 (2019/5), 567–584.

TÓTH 2019b

TÓTH Gergely: Bűnbakképzés és propaganda: Az 1526. évi török hadjárat és a mohácsi csata a kora újkori történetírásban (I. rész: a 16. század történetírása). In: FODOR Pál – VARGA Szabolcs (szerk.): *Több mint egy csata: Mohács. Az 1526. évi ütközet a magyar tudományos és kulturális emlékezetben*. Budapest, 2019, 75–148.

TÓTH 2019c

TÓTH Gergely: „Matthias Augusto similis”: Mátyás király a kora újkori protestáns műltszemléletben. In: BÉKÉS Enikő – KASZA Péter – KISS Farkas Gábor – LÁZÁR István – MOLNÁR Dávid (szerk.): *A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*. Budapest, 2019 (Convivia Neolatina Hungarica 3.), 45–56.

TÓTH 2019d

TÓTH Gergely: Szétváló múltértelmezések: Evangélikus, református és unitárius alternatívák Szent István és a Szent Korona katolikus történeti hagyományára. In: KISS Erika – ZÁSZKALICZKY Márton – ZÁSZKALICZKY Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők: A reformáció 500 éve: Magyar Nemzeti Múzeum 2017. április 26 – november 5.*, Budapest, 2019, 448–457.

TÓTH 2021

TÓTH Gergely: Egy lutheránus főrend politikai testamentuma a história nyelvén: Révay Péter De monarchia... című műve. In: RÉVAY 2021, I, 15–100. (Ld. a források között!)

VARGA 2018

VARGA Szabolcs: Genius loci: Az Istvánffyak Baranyában. In: ÁCS – TÓTH 2018, 59–87.

VISKOLCZ 2013

VISKOLCZ Noémi: *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára*. Szeged–Budapest, 2013.

WASZINK 2004

WASZINK, Jan: Introduction. In: LIPSIUS, Justus: *Politica: Six Books of Politics or Political Instruction*. Ed. WASZINK, Jan. Assen, 2004 (Bibliotheca Latinitatis novae), 1–203.

WASZINK 2025

WASZINK, Jan: Introduction: Tacitism. *History of European Ideas*, 51 (2025/1) 1–9.

ZÁSZKALICZKY 2019

ZÁSZKALICZKY Márton: A Bocskai-felkelés politikai nyelvei: Vázlat. In: KÁRMÁN – ZÁSZKALICZKY 2019, 11–84.

ZÁSZKALICZKY 2024

ZÁSZKALICZKY Márton: Révay Péter a Bocskai-felkelésről. In: PÁLFFY – TÓTH 2024, 185–210.